

પ્રવેશ

અનુક્રમ

સંપાદક : રમણ સોની	પ્રત્યક્ષીય સંપન્ન 'દૃષ્ટિ' ગ્રંથસ્વરૂપે ૩
	સમીક્ષા દલિતવાણી (કવિતા-સંપાદન : હરીશ મંગલમ) સિલાસ પટેલિયા ૫ દલિત-વાર્તા-સૃષ્ટિ (વાર્તા-સંપાદન : મોહન પરમાર) ચંદુ મહેરિયા ૭
સંપાદક : જૂન ૨૦૦૭	હાથી-રાજા અને બીજાં નાટકો (નાટક : પ્રવીણ પંડ્યા) રાજેન્દ્ર મહેતા ૧૦
એપ્રિલ -	સર્જનપ્રક્રિયા અને નારીચેતના (ચરિત્ર-સંપાદન : ઉષા ઉપાધ્યાય) સિલાસ પટેલિયા ૧૨
જૂન ૨૦૦૭	કાન્હાની કાબર (બાળવાર્તા : સતીશ મ. વ્યાસ) શ્રદ્ધા ત્રિવેદી ૧૪
એપ્રિલ -	અછાંદસમીમાંસા (વિવેચન : ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા) ચિનુ મોદી ૧૫
જૂન ૨૦૦૭	વરેણ્ય પ્રવેશિકા (વિવેચન : મગનભાઈ દેસાઈ) ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૨૦
સાળંગ અંક ૬૨	સંસ્થાવિશેષ ગુજરાતી વિશ્વકોશ : હંકેશ ઓઝા ૨૪
અંક ૨	સામયિક લેખ-સૂચિ : ૨૦૦૬ 'ચરિત્ર'થી આગળ - કિશોર વ્યાસ ૨૭
વર્ષ ૧૬	પત્રચર્યા ૪૦ ચિનુ મોદી, રાજેન્દ્ર મહેતા, વિજય પંડ્યા
પ્રત્યક્ષ	પરિચય મિતાક્ષરી ૪૩ આ અંકના લેખકો ૨૩

આ અંકની પ્રકાશન-તારીખ : ૨૫-૭-૨૦૦૭

પ્રકાશક અને મુદ્રક : શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫
ટાઈપસેટિંગ : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ - ૦૬. ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૬૪૨૭૯
મુદ્રણસ્થાન : મધુ પ્રિન્ટરી, કારેલીબાગ, ગુજરાત સમાચાર સામે વડોદરા - ૩૯૦ ૦૧૮, ફોન : ૦૨૬૫ - ૨૪૬ ૧૨૪૪

‘પ્રત્યક્ષ’નું સભ્યપદ ચાર રીતે મેળવી શકાય છે : વાર્ષિક, દ્વિવાર્ષિક, આજીવન અને શુભેચ્છક સભ્ય. વાર્ષિક / દ્વિવાર્ષિક સભ્યોએ મુદત પૂરી થતાં એમનાં સભ્યપદ તાજાં (રિન્યુ) કરાવી લેવાં. સૌ સભ્યોને ‘પ્રત્યક્ષ’ નિયમિત મોકલવામાં આવશે તથા પ્રત્યક્ષનાં પ્રકાશનો પર વળતર અપાશે.

સભ્યપદ અંગેની વિગતો	વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦	દ્વિવાર્ષિક રૂ. ૨૫૦
આજીવન સભ્યપદ :	વ્યક્તિ રૂ. ૧૨૦૦	સંસ્થા રૂ. ૧૫૦૦
શુભેચ્છક સભ્યપદ :	વ્યક્તિ તેમજ સંસ્થા	રૂ. ૨૫૦૦
વિદેશ માટે :	વાર્ષિક : ડૉલર ૨૦, પાઉંડ ૧૫; આજીવન : ડૉલર ૧૦૦, પાઉંડ ૭૫.	

સભ્યપદની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડરથી કે ડ્રાફ્ટથી મોકલી શકાશે. બહારગામના ચેક સ્વીકારાતા નથી.

ચેક / ડ્રાફ્ટ ‘શારદા સોની પ્રકાશક પ્રત્યક્ષ’ એ નામે જ લખવા વિનંતી.

મ. ઓ. મોકલનારે સંદેશાની જગ્યાએ પોતાનું પૂરું સરનામું અવશ્ય લખવું.

સભ્યપદની રકમ મોકલવાનાં સરનામાં

વડોદરા : શારદા સોની, ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, ટાગોરનગર પાછળ, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫

હાથોહાથ સભ્યફી નીચેનાં સરનામે પણ આપી શકાશે : અહીં મ.ઓ. કે ચેક ન મોકલવાં.)

મુંબઈ : નીતિન મહેતા ૪૦૧/બી, શિલ્પા ટેરેસ (ન્યૂ), શિમ્પોલી રોડ બોરિવલી (પ.) મુંબઈ ૪૦૦૦૮૨ ભાવનગર : જયંત મેઘાણી પ્રસાર, ૧૮૮૮ આતાભાઈ એવન્યૂ ભાવનગર ૩૬૪૦૦૨ રાજકોટ : નીતિન વડગામા ‘તાંદુલ’ સ્વાતિ સોસાયટી, વિરાણી સાયંસ કોલેજ પાછળ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૫ વલસાડ : ઝાકળ એજન્સી, ૧૮, મણિબાગ, ધરમપુર રોડ, અબ્રામા, વલસાડ - ૩૯૬૦૦૭ અમદાવાદ : ઇમેજ પબ્લિકેશન : ૧-૨, અપર લેવલ, સેન્યૂરિ માર્કેટ, આંબાવાડી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૬ (ઇમેજમાંથી છૂટક નકલ પણ મળી શકશે.)

‘પ્રત્યક્ષ’નું વર્ષ જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર મુજબ ગણાય છે એટલે અધવચ્ચે ન મોકલતાં ડિસેમ્બર (મોડામાં મોડું ફેબ્રુઆરી) સુધીમાં સભ્ય ફી મોકલી આપવા વિનંતી

‘પ્રત્યક્ષ’ વર્ષમાં ચાર વાર - માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રકાશિત થાય છે.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

રમણ સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫
ફોન : (૦૨૬૫) ૨૩૫૭૧૮૭, ૯૨૨૮૨૧૫૨૭૫ E-mail : ramasoni૧૧@yahoo.com

પ્રત્યક્ષીય

સંપન્ન 'દૃષ્ટિ' ગ્રંથસ્વરૂપે

વર્ષોથી ચાલતા રહેલા કોઈ સામયિકની લગભગ સર્વ મહત્ત્વની લેખ-સામગ્રી ગ્રંથરૂપે જ નહીં, ગ્રંથશ્રેણી રૂપે સાક્ષાત્ થઈ રહે એ તે સામયિકનું કેટલું મોટું સદ્ભાગ્ય ગણાય ! અને એના ચાહક-વાચકવર્ગ માટે એ કેવો તો ઉત્સવ બની રહે !

'દૃષ્ટિ' આવું સદ્ભાગી સામયિક ઠર્યું છે. ઉચ્ચશિક્ષણની આંતર-બાહ્ય ગતિવિધિને, એનાં સૈદ્ધાન્તિક પાસાંને તેમજ એની વ્યવહારુ સમસ્યાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને, છેલ્લાં ૪૨ વર્ષોથી ચાલતું રહેલું 'દૃષ્ટિ' (હવે 'અભિદૃષ્ટિ') આપણું એક પ્રતિષ્ઠિત શિક્ષણ-સામયિક છે. આટલાં બધાં વર્ષો સુધી એમાં પ્રગટ થતાં રહેલાં અનેક શિક્ષકો-શિક્ષણકારો-વિચારકોનાં લખાણો – વિચાર-ચિંતનલક્ષી લેખો, પ્રસંગલક્ષી લખાણો, વિવિધ સમયના સામ્પ્રત પ્રશ્નોની છણાવટ ને વિમર્શ કરતા નાનામોટા લેખો, શિક્ષણ વિશેના અનૂદિત-રૂપાંતરિત-સારગર્ભ લેખો, કોઈક પરિસંવાદ, અધ્યાપકોના-અધ્યાપનના-અધ્યાપનસામગ્રીના-અભ્યાસક્રમોના પ્રશ્નો-વિવાદો વિશેની સઘ-પ્રતિભાવરૂપ તેમજ સુચિતિત વિચારણાઓ, સંપાદકીય લેખો, વગેરે અનેકવિધ લખાણો – હવે, વિષયવિભાજન અનુસારનાં કુલ ૧૨-૧૪ પુસ્તકોની બે ગ્રંથશ્રેણીઓ[□] રૂપે પ્રકાશિત થયાં છે. આ સર્વ પુસ્તકોનું – આ સમગ્ર પ્રકલ્પનું – સંપાદન જાણીતા વિવેચક-શિક્ષણકાર બળવંત જાનીએ કર્યું છે.

વિષય-વિભાજનને કારણે સામગ્રી વર્ગીકૃત થઈને મળે ને એથી એવો પ્રત્યેક લેખસંચય, શ્રેણીનો ભાગ હોવા છતાં, સ્વતંત્ર વિષયના પુસ્તકની મુદ્રા પણ ધરાવે એ લાભ આ સર્વ પુસ્તકોને થયો છે. આ જ કારણે, વાચન-પસંદગીનો પણ એક મોકળાશભર્યો આનંદ એમાંથી મેળવી શકાય છે – જે સૌથી વધુ ગમે એ પુસ્તક પહેલું હાથ પર લો. જેમકે, 'અધ્યાપનપદ્ધતિ : તત્ત્વ અને તંત્ર' એ પુસ્તક મારે માટે વધુ સ્પૃહણીય બની રહ્યું કેમકે એમાં 'સંશોધન અને અધ્યાપનકાર્ય' (બદરીપ્રસાદ ભટ્ટ), 'અધ્યાપકોનો વિકાસ અને સંશોધન' (રમેશ શાહ), 'અધ્યાપન વિરુદ્ધ સંશોધન' (અનુ. હોસંગ ફ. મોગલ) તેમજ ડોનલ્ડ એ. બ્લાઈના 'વ્યાખ્યાનપદ્ધતિ' પુસ્તક પર આધારિત ચાર સંદોહન-લેખો – એવી સામગ્રી એકસાથે વાંચવા મળે છે. આવું જ અન્ય પુસ્તકો વિશે અન્ય વાચકોને થવાનું. વળી, વિવિધ લેખકોનાં લખાણો હોવાથી, કોઈપણ પુસ્તકમાં સ્વૈર વાચનનો (સામયિકના વાચન જેવો જ) નિજાનંદ પણ મેળવી શકાય છે. ચાર દાયકા સુધી નિરંતર ચાલતી રહેલી, વાસ્તવિક સ્થિતિઓના ઘેરા સ્પર્શવાળી, તેમજ અમૂર્ત ચિંતનાત્મક પણ રહેલી, વિચારણાઓના સમય-સંદર્ભો અને દૃષ્ટિકોણ-સંદર્ભો એક બૃહત્ ફલકને ઉઘાડી આપે છે એ પણ આ ગ્રંથોનો મહત્ત્વનો વિશેષ છે. બળવંતભાઈએ આ વર્ગીકૃત ગ્રંથસંચયોથી એક ઉપયોગી પ્રદાન આંકી આપ્યું છે.

□ ૧. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-સંકલ્પના શ્રેણી : ૧. અધ્યાપનપદ્ધતિ – તત્ત્વ અને તંત્ર, ૨. ઉચ્ચ શિક્ષણ – અર્થશાસ્ત્ર અને અધ્યાપન, ૩. ઉચ્ચશિક્ષણ – પ્રવાહો અને પ્રશ્નો, ૪. શિક્ષણ – સંસ્કૃતિ અને તંત્ર, ૫. શિક્ષણ – અપેક્ષાઓ અને ઉપલબ્ધિ, ૬. શિક્ષણ – ગૌરવ અને ગુણવત્તા અને ૭. શિક્ષણ અને સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ. ૨. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણવિમર્શ શ્રેણી : ૮ નવી શિક્ષણનીતિ વિમર્શ, ૯. કન્યાકેળવણી વિમર્શ, ૧૦. વિષયશિક્ષણ વિમર્શ, ૧૧. શિક્ષણ અને પરીક્ષણ, ૧૨. શિક્ષણ અને શિક્ષક, ૧૩. શિક્ષણ અને સામાજિક સંદર્ભ અને ૧૪. શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ. બંને શ્રેણીઓનું છેલ્લું એક-એક પુસ્તક (ક્રમ ૭ અને ૧૪) 'દૃષ્ટિ'માંની સામગ્રી ધરાવતું નથી પણ બળવંત જાનીનાં પોતાનાં, અન્ય સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં લખાણો ધરાવે છે. ૨૦૦૬માં પ્રકાશિત થયેલા આ શ્રેણી-સંપુટ પૈકી પહેલી શ્રેણીના પ્રકાશક પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ છે; બીજી શ્રેણીના પ્રકાશક પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ છે. બંને શ્રેણીગ્રંથો એક બોક્સમાં સુલભ કરાવાયા છે.

આવા સંપાદન-પ્રયાસ પાસેથી થોડીક વધુ અપેક્ષાઓ પણ રહેવાની. એમ થાય છે કે બધાં પુસ્તકોમાં પ્રત્યેક લેખની નીચે 'દષ્ટિ'ના તે તે વર્ષ-અંકની નોંધ પણ મુકાવી જોઈતી હતી - તો એક ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય એને મળ્યો હોત. (એ કામ કંઈ અઘરું ન હતું ને વળી મૂળ સ્ત્રોતનો નિર્દેશ કરવો એ સંપાદનમાત્રની એક અગત્યની જરૂરિયાત પણ હોય છે.) પુસ્તકને અંતે શબ્દસૂચિ, આ ૧૪ ગ્રંથોમાંથી ભાગ્યે જ બે-ચારમાં મુકાઈ છે ને એ પણ અપર્યાપ્ત ને ઉભડકસરખી છે એટલે, આને બદલે તો, 'દષ્ટિ'નાં આ ૪૨ વર્ષની એક સળંગ લેખસૂચિ સુલભ કરી આપી હોત તો એ વધુ ઉપયોગી થાત. એ એક કાયમી સંદર્ભ બની રહેત. પુસ્તકોનાં શીર્ષકો પણ બધે જ સાભિપ્રાય રહ્યાં નથી - 'રાષ્ટ્રીય' વિશેષણ બધે પ્રસ્તુત રહ્યું નથી.

દરેક પુસ્તકમાં સંપાદકનું (એકસરખું) નિવેદન તો છે જ પણ એ કેન્દ્રિયત આગળ અટકે છે. એ ત્યાંથી આગળ, ઉચ્ચ શિક્ષણ વિશેના એક તૃપ્તિકર અભ્યાસલેખ સુધી વિસ્તરવું જોઈતું હતું. બળવંતભાઈ એ જરૂર કરી શક્યા હોત ને એવો મર્મગામી પ્રસ્તાવનાલેખ થયો હોત તો, અત્યારે બળવંત જાની (NCTE (W)ના અધ્યક્ષપદે કામ કરી રહ્યા છે એની સાથે સંગતિ સાધતું એક સાર્થક કાર્ય ઉમેરાયું હોત.

દરેક પુસ્તકમાં દેવવ્રત પાઠક અને રોહિત શુક્લ જેવા પીઠ શિક્ષણ-વિચારકોએ એક-બે પાનાંનાં આવકાર-આભાર-વચનો લખ્યાં છે એને બદલે એમના થકી પણ 'દષ્ટિ'ની ઓળખ આપવાનું જરૂરી કામ થઈ શક્યું હોત. 'દષ્ટિ'નો ટૂંકો-સઘન પણ સર્વાશ્લેષી ઇતિહાસલક્ષી અને મૂલ્યલક્ષી આલેખ રોહિત શુક્લ કે રમેશ શાહ જેવાના હાથે અહીં રજૂ થયો હોત તો આ શ્રેણીને એક વિશેષ પરિમાણ મળ્યું હોત.

૪૨ વર્ષની જૂની ફાઈલોમાંથી પસાર થઈને આવું આયોજિત સંપાદન કરવું એ નાની વાત નથી. બળવંતભાઈને એ સૂઝ્યું ને બે પ્રકાશક મિત્રો દ્વારા એમણે એને આકાર અપાવ્યો એનું મૂલ્ય ઓછું નથી. સંપાદકનાં લગની અને પરિશ્રમ આ સંપાદન-પ્રકલ્પમાં દેખાય જ છે. પરંતુ આ ગ્રંથશ્રેણી પર કંઈક ઓછો બળવંતભાઈ મુકાવો જોઈતો હતો. એમ અનુભવાય છે : ૧૪ પુસ્તકોની આ શ્રેણીમાં ૨ પુસ્તકો બળવંતભાઈએ પોતાનાં, 'દષ્ટિ' - અતિરિક્ત લખાણોનાં, શા માટે સામેલ કર્યાં હશે ? એ કારણે તો એમનેય નુકસાન થયું : એક બાજુ, 'દષ્ટિ'ના વ્યાપમાં એ પુસ્તકો આગંતુક જેવાં બન્યાં ને બીજી બાજુ, બળવંત જાનીનાં શિક્ષણવિષયક બે સ્વતંત્ર પુસ્તકો આ શ્રેણીમાં સમાઈને વહી ગયાં. એની અલગ મુદ્રા રચાઈ હોત એ જ ઇષ્ટ થયું હોત.

'દષ્ટિ' આમ તો એક નાના-સરખા, ઓછાં પાનાંના, સામયિક તરીકે ચાલ્યું છે; એમાં વખતેવખતે તત્કાલીન વ્યવહારુ પ્રશ્નોની પ્રાસંગિકતા પણ ઊભરતી રહી છે પરંતુ નક્કર, તાજાં, તેજસ્વી, વિચારણીય લખાણોથી ને એવા સન્નદ્ધ સંપાદનથી પણ એની શાખ બંધાયેલી રહી છે. અનેક કોલેજોના અધ્યાપક-ખંડોમાં એણે પ્રેરક-ઉત્તેજક ભૂમિકા ભજવી છે. સામાન્ય રીતે ઘરેડબદ્ધ રહેતા આપણા શિક્ષણજગતમાં કંઈક મુક્ત હવાનો, થોડાક નવા વિચારોનો સંચાર એણે કર્યો છે, ને અધ્યાપક મિત્રોને કંઈક વિચારસક્રિય રાખ્યા છે. આર્થિક આદિ અગવડો વચ્ચે પણ પોતાના આવા હીરથી એ આજેય ટકી રહેલું છે.

એવા સામયિકની સામગ્રી, સંપાદિત થઈને મુકાઈ છે. એનો પ્રત્યેક ગ્રંથ આશરે સવા સો પાનાંનો છે - એમ લગભગ ૧૭૦૦-૧૮૦૦ પાનાંનું આ વાચન, પ્રત્યેક ગ્રંથદીઠ આશરે ૧૮-૨૦ લેખો ગણતાં અઢીસો ઉપરાંત લેખોની સમૃદ્ધિ સંપડાવે છે. એ એક ઘટના છે ને એ આવકાર્ય ઘટના છે. એના સંપાદક આપણા પ્રસન્ન અભિનંદનના અધિકારી છે.

સમીક્ષા

દલિતવાણી – સંપા. હરીશ મંગલમ્

દલિતસાહિત્ય અકાદમી, ચાંદખેડા, ૨૦૦૬, ડે. ૮૬, રૂ. ૮૦

દલિત-વેદનાનું કળાકીય પરિમાણ

સિલાસ પટેલિયા

‘દલિતવાણી’ના સંપાદક હરીશ મંગલમે પ્રવીણ ગઢવીની દોઢ દાયકાની કાવ્યાત્રામાંથી પસંદ કરેલી રચનાઓનું આ સંકલન કવિની વિધવિધ મુદ્રાઓને પ્રગટ કરી આપે છે. સદીઓથી અસ્પૃશ્યતાના કલંકને લઈને જીવતા એક આખા વર્ગવિશેષની વ્યથાને ઝીલીને – જીરવીને કવિએ એને નવતર રૂપ આપ્યું છે. જે સામાજિક વાસ્તવમાંથી એ વેદના ફૂટી છે એ સામાજિક વાસ્તવ સામે કવિને જુદી રીતે કશુંક કહેવું છે ને એમ દલિતવેદનાને નવું પરિમાણ આપવું છે. એમનું આવું વલણ આવો દષ્ટિકોણ આ કાવ્યસૃષ્ટિનો આગવો વિશેષ છે.

કવિના જુદા જુદા અવાજમાં એ વલણની પ્રતીતિ થાય છે.

એક અવાજ

એક અવાજ એવો છે જેમાં કવિ સદીઓથી શોષણનો ભોગ બનવા છતાં કશાય આકોશ વિના, જેના વડે અવમાનના ને અન્યાયનો ભોગ બન્યા છે, એની સાથે સ્નેહસિક્ત સંબંધથી જોડાવાની ખેવના વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ સામે છેડે શરત પણ મૂકે છે. ‘શસ્ત્રસંન્યાસ’ આવું કાવ્ય છે.

ચાલો, આપણે શસ્ત્રો હેઠાં મૂકીએ
અને ગોળમેજી પરિષદ ભરીએ. (પૃ. ૬)

– ત્યાંથી કાવ્ય શરૂ થાય છે. એ પછી પરસ્પર સંવાદ રચવાની વાત છે :

ચાલો, અમે તમારું એકું ખાવા રાજી

તમે અમારા ઘેર વિવા હોય ત્યારે

એકું ખાવા આવશો ?

તમારી દ્રૌપદી જો સ્વયંવરમાં અમારા

ગલિયાને વરમાળા પહેરાવે તો

તે સહી શકશો ? (પૃ. ૧૬)

આમ, અહીં ઇતિહાસનું ઉત્ખનન છે. જે વીગતો છે એ વડે તો સામાજિક વાસ્તવ રજૂ થાય છે. અંતે કવિનું તાત્પર્ય તો જે અપમાન, અવમાનની અને માનવીય ગૌરવ હણવાની આખી પરંપરા ઊભી કરવામાં આવી એને અન્ય વર્ગ સમજે ને સમસંવેદનયુક્ત ભાવ દાખવે, એ છે. એમ થાય તો જ ભાવાત્મકપણે વિધાયક વલણ બંધાય, અન્યથા સ્વરૂપભેદે વિષ તો રહે જ રહે. દલિતોને પગ કહીને ઉવેખ્યા એ પગને કવિ જુદી રીતે જુએ છે –

તોયે હજીયે ચાલતા રહ્યા

કેમકે ખૂટતો નથી આ લોહીમાંસથી

લથબથતો વિરાટ રસ્તો,

અમે તો પગ, બ્રહ્માના

યુગોથી બસ ચાલતા રહ્યા

કશુંક શોધતા (પૃ. ૧૩)

‘પગ’ને ‘બ્રહ્મા’ સાથે સાંકળીને ભૂલી ગયેલાઓને યાદ દેવડાવ્યું છે કે જે બ્રહ્માને તમે સર્વસ્વ ગણો છો એના જ અમે પગ છીએ – અને એને તમે હડધૂત કરો છો. કશુંક શોધતા રહેવાની તમન્નામાં વળી યુગોના ઇતિહાસની વાત છે જે મૂળ વેદનાને દ્વિગુણિત કરી દે છે. સૂક્ષ્મ સંદર્ભ છે.

બીજો અવાજ

કવિની વેદનામાંથી ફૂટેલો બીજો અવાજ આકોશનો છે. આહ્વાનનો છે, પડકારનો છે, ‘આહ્વાન’ કાવ્યમાં આરંભે જ કવિ પુકારે છે :

ક્યાં લગી આમ મૂંગા સહેશો અત્યાચાર ?

એ લોકો તમારા પર થૂંકે - મૂતરે

તોયે ભૈશાબ મા બાપ ? (પૃ. ૧૧)

આખું કાવ્ય અગ્નિગર્ભ આકોશને પ્રગટ કરનારું છે. એમાં મારો કાપો તોડો - એવો કશો હિંસામૂલક બોધ નથી છતાં સભાન બનીને માથું ઊંચકવાની વાત તો છે જ. આ રીતે યુગોથી બધિર બની ગયેલી દલિત ચેતનાને કવિએ ઝકઝોરી છે. બે હાથે પકડીને બરાબર હલાવી છે. એ કવિપક્ષે એક પ્રતિબદ્ધતાના અવાજનું રૂપ છે.

‘હવે ઊઠો, ઉઠાવો તમારું મસ્તક...’

‘ધ્રુજાવી દો...’ ‘હયમચાવી દો...’

‘ફોડીને ફેંકી દો’...

આદિમાં જે કાકુઓ છે એ આ વલણના પરિચાયક છે. ‘પ્રશ્ન’ કાવ્યમાં પણ આમ આ વર્ગને સભાન કરવાનો કવિનો પ્રયાસ છે :

એકવાર પણ તમને

ગળામાં લટકતી કુલડીને ભાંગી નાંખી

એમના ભસ્મચંદનાચિત રુક્ષ

ચહેરાઓ પર

થૂંકવાનું મન ન થયું ? (પૃ. ૧૨)

આ, અને આવાં અન્ય કાવ્યોમાં કવિનો અવાજ આકોશભીનો છે તો એમાં વેદનાનો ઊંડો સૂર પણ છે. તળે ઉપર કરી નાંખવાનું વલણ અહીં તીવ્ર છે.

ત્રીજો અવાજ

કવિનો એક અવાજ આ કાવ્યોમાં એવી રીતે પ્રગટ થયો છે જેમાં પરંપરાગત ઘટનાને વક્તાથી જોવાનું વલણ છે. જેમકે મંદિરપ્રવેશની ઘટના અને અસ્પૃશ્યતાનું કલંક. બંનેને કવિ જુદી રીતે જુએ છે. નથી કરવો મંદિર-પ્રવેશ ને નથી અડવું એમને, એ અડે એ પહેલાં આપણે જ કહીએ કે ના અડશો; એ મંદિરમાં પ્રવેશવા દે એ પૂર્વે કહીએ કે નથી આવવું એ મંદિરે ! આમ કરવા પાછળનું પણ કારણ છે. સદીઓના ઇતિહાસની ઘેરી મુદ્રાને કવિ વેદનાથી

જુએ છે ને એ ઇતિહાસની પરંપરામાંથી જન્મેલી વેદનામાંથી જ કવિ શોધી લે છે એક તણખો, એક ખુમારી. આ કાવ્યોની આ પણ એક સિદ્ધિ છે. જેમકે ‘સ્પર્શ ન કરો...’ કાવ્યમાં આરંભે જ કવિ કહે છે :

દૂર રહો.

સ્પર્શ ન કરો અમ અસ્પૃશ્યોને. (પૃ. ૭)

આ વાણીમાં એક આદેશ છે. આકોશ છે. કેમકે નહીં અડવાનો ઢોંગ કરીકરીને એ વર્ગે શારીરિક અને માનસિક પીડા આપી છે. શોષણ કર્યું છે. એથી જ કવિ એમને જાણે કે હુકમ કરે છે - દૂર રહો... આ હુકમથી ભરેલો અવાજ કાન્તિની એક ચિનગારીરૂપ છે. એમાં છે યુગોની વ્યથાનો ચહેરો ! એવું મંદિર અંગે. ‘મંદિરપ્રવેશ...’ કાવ્યમાં આરંભે કવિ કહે છે :

મંદિરપ્રવેશ ન કરો, દોસ્તો -

થંભી જાઓ, એ મંદિરનાં પગથિયાં

ઉપર પડ્યો છે

આપણા પુત્રનો લોહી નીંગળતો દેહ.’ (પૃ. ૮)

ચોથો અવાજ

વ્યંગ-કટાક્ષયુક્ત અવાજ અંતે તો યુગોની વેદનાનું જ પરિણામ છે. અહીં થોડીક રચનાઓ એવી છે જેમાં તીખો વ્યંગકટાક્ષ પ્રગટ થયો છે. જે શોષણ-પરંપરા છે, જે સામાજિક વાસ્તવ છે એમાંથી જ એ નીપજ્યો છે. ‘તોયે તું માનવ કહેવાય’ કાવ્યમાં વ્યંગ છે. બધુંય લૂંટાઈ જતું હોય, માનવીય ગૌરવમાંથી જ બાદબાકી થઈ જતી હોય છતાંય કહેવાય એ પણ માનવ ! એ વિડંબના ભારે છે. કવિ એથી જ કહે છે :

ભલેને,

શુદ્ધ, અતિશુદ્ધ પશુપુચ્છ સમાન

તોયે તું માનવ કહેવાય. (પૃ. ૨૬)

જેમણે માનવ ગણ્યો નથી એને આ રીતે સંભળાવવામાં પણ વ્યંગ તો છે જ. ‘અમે લોકો, એ લોકો’ ‘કબૂલ દોસ્તો...’ ‘અમે’ ‘અસ્મિતા’ ‘શાસ્ત્રો’ ‘મને માણસ રહેવા દો’ ‘હજી તેઓ’ ‘અમને કેમ નહીં ?’ આદિ કાવ્યોમાં વર્ગવર્ણ - વિષમતા, ધર્મ, શાસ્ત્રો, સંસ્કૃતિ, પરંપરા વગેરે પર વ્યંગ કરવામાં આવ્યો છે. એક બાજુ

અસ્પૃશ્ય એવો એક વર્ગ જે માનવ હોવા છતાં અમાન્ય ને બીજી બાજુ ધર્મ, સંસ્કૃતિ, શાસ્ત્રો, આદિ. કવિએ આને આમનેસામને રાખીને એક વર્ગની વ્યથાને રૂપ આપ્યું છે જે મર્મવેધક છે.

પાંચમો અવાજ

સદીઓની શોષણચુંગાલમાં પિલાઈપિલાઈ નૂર ગુમાવી ચૂકેલા માનવને ફરીફરી બેઠો કરવા કવિ તત્પર છે. એક નરવી આશા એમની વાણીમાં, અવાજમાં છે :

તમામ ગુલામોના શબ્દ એકત્ર કરી
એક નવું રચવું છે -
અન્યાય, અત્યાચાર અને યાતના
વિરોધી વ્યાકરણ.' (પૃ. ૧૫)

*
પીડાથી તસતસતી પૃથ્વીને
પ્રેમથી બે શબ્દ કહેવા પડે
ખૂબ જ ધીરજ રાખવી પડે
સૂર્યોદયની પ્રતીક્ષા કરવી અઘરી છે (પૃ. ૧૬)
અમને એમ ન થાય કે

અમારે પણ
એક પાર્કુ ઘર હોય ?
આભલું ચોધાર વરસતું હોય
અને અમે
હોકલી પીતાં ખાટલે સૂતા હોઈએ... (પૃ. ૨૨)

ત્રણ કાવ્યોના આ ત્રણ અંશોમાં એક નવા જીવનની આશા સૂચવાઈ છે. શોષણખોર કાયમ ભૂલી જતો હોય છે કે સામે જે માણસ છે એને પણ હૈયું છે ને એમાં એના જેવાં જ લાગણીનાં ઘર છે. એટલે આ વાણી, આ અવાજ વડે કવિ સમસંવેદનનો સેતુ પણ રચવા ચાહે છે. સીતા, શકુંતલા કે લોકોત્તર નાયકો આંબેડકર અને ગાંધીજી અંગેની રચનાઓમાં પણ વ્યાપક સંવેદન પ્રગટે અને એ પાત્રોથી વહી ગયેલો ઇતિહાસ એના સાચા સંદર્ભો સાથે પુનઃ જાગૃત થાય એવું એક વલણ અનુભવી શકાય છે.

આમ, આવા અનેકવિધ અવાજો વડે દલિત વર્ગની વ્યથાને કળાત્મક રૂપ આપતી આ રચનાઓ ગુજરાતી દલિત કવિતાસૃષ્ટિમાં નોંધપાત્ર લેખાશે.

દલિત-વાર્તા-સૃષ્ટિ - સંપા. મોહન પરમાર

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, કા., ૧૬૮ રૂ. ૮૦

સંપાદનના ન સમજાતા સવાલો

ચંદુ મહેરિયા

‘દલિતવાર્તાસૃષ્ટિ’ ગુજરાતી દલિત વાર્તાઓનું પાંચમું સંપાદન છે. આ પૂર્વે ‘ગુજરાતી દલિતવાર્તા’ (સંપાદક : મોહન પરમાર, હરીશ મંગલમ્-૧૯૮૭), ‘દલિત ગુજરાતી વાર્તા-૧૯૯૫’ (સંપાદક : અજિત ઠાકોર, રાજેન્દ્ર જાડેજા), ‘પ્રતિનિધિ દલિતવાર્તા’ (સંપાદક : હરીશ મંગલમ્-૧૯૯૭), ‘વણબોટી વારતાઓ’ (સંપાદક : દલપત ચૌહાણ-૨૦૦૦) જેવાં વાર્તા-સંપાદનો અને ‘નયામાર્ગ’ (૧લી નવેમ્બર-૧૯૯૦), ‘વિ’ (૧૯૯૫), ‘હયાતી’ (માર્ચ-૧૯૯૯) સામયિકોના દલિત-પ્રતિબદ્ધ વાર્તા-વિશેષાંકો પ્રગટ થયા છે.

‘તેઓ માત્ર દલિત સાહિત્યકાર નથી એમ તેમનાં

સર્જનોએ સિદ્ધ કર્યું છે’ (માય ડિયર જયુ) એવા મોહન પરમારે આ સંગ્રહમાં ૧૧ દલિત વાર્તાઓ સંપાદિત કરી છે. સંપાદકે આરંભે જ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, ‘દલિત વાર્તાની વિભાવના-સંદર્ભો મારા મનમાં જે ગડમથલ ચાલે છે તેને અનુલક્ષીને જ અહીં વાર્તાઓની પસંદગી થઈ છે.’ અહીં સંપાદકે ‘ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાની આગવી ઓળખ : દલિત વાર્તાસૃષ્ટિ’ એ અભ્યાસલેખ, તમામ ૧૧ વાર્તાઓનો આસ્વાદ અને વાર્તાકાર-પરિચય પણ આપીને ભાવકો - અભ્યાસીઓનું કામ આસાન કર્યું છે.

મોહન પરમારે વાર્તાપસંદગી માટેના તેમના માપદંડો સ્પષ્ટ કરી આપ્યા નથી કે દલિત વાર્તાની

વિભાવના સંદર્ભે તેમના મનમાં ચાલતી ગડમથલ આ વાર્તાઓની પસંદગીમાં કઈ રીતે પાર ઊતરી કે ના ઊતરી તે પણ સ્પષ્ટ કર્યું નથી. એમ આ સંપાદનસંદર્ભે જ કેટલાક પાયાના પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે.

‘દલિત વાર્તા’ એ શબ્દમાં ‘દલિત’ શબ્દની અર્થઘાટના સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. દલિત પેંથરે એના મેનિફેસ્ટોમાં ‘દલિત’ શબ્દનો વ્યાપ વિશાળ કરી તેમાં અસ્પૃશ્યો ઉપરાંત આદિવાસીઓ, લઘુમતીઓ, પછાત વર્ગો, સઘળા શોષિતો અને સ્ત્રીઓ સુધ્યાંનો સમાવેશ કર્યો છે. જોકે ડૉ. આંબેડકરે ‘દલિત’ શબ્દ જાતિગત દમન, વર્ણવ્યવસ્થા, સામાજિક અસમાનતાનો ભોગ બનેલા અસ્પૃશ્યો માટે જ પ્રયોજ્યો હતો. એ અર્થમાં ‘દલિત’ એટલે અસ્પૃશ્યો કે અનુસૂચિત જાતિના લોકો એ અર્થે દલિત, સાહિત્યમાં સ્વીકાર્ય છે.

સંપાદક દલિત વાર્તાનાં લક્ષણો તરીકે દલિત પરિવેશ, વર્ણવ્ય વિષયવસ્તુ લેખે દલિતોની મૂળભૂત સમસ્યાઓનું નિરૂપણ, દલિત પાત્રોનું વાણીવર્તન અને તેની રીતભાત તથા દલિત સંવેદનને ગણાવતા હોય તો સંગ્રહની પ્રથમ જ વાર્તા ‘છગનાને ન સમજાતા સવાલો’ (જોસેફ મેકવાન) કઈ રીતે આ દલિત વાર્તાસૃષ્ટિનો ભાગ બની શકે ? આ વાર્તાનાં પાત્રો, પરિવેશ, બોલી વગેરે તો દલિત નહીં આદિવાસી સમાજનાં છે તો પછી તે ‘દલિત વાર્તા’ ગણાય ખરી ?

વળી દલિત વાર્તા કે દલિત સાહિત્ય એટલે દલિતો વિશેનું સાહિત્ય કે જન્મે દલિતો દ્વારા લખાતું સાહિત્ય – એ પણ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર રહે છે. ૧૯૮૭માં દલિત વાર્તાનો પ્રથમ સંગ્રહ પ્રગટ થયો ત્યારે તેને સંપાદકોએ “દલિતસમાજમાં જન્મેલા વાર્તા-લેખકોએ લખેલી દલિત – શોષિત – પીડિત વિષયવસ્તુવાળી વાર્તાઓનો સંગ્રહ” ગણાવેલો. આજે બે દાયકા પછી પ્રગટ ‘દલિત વાર્તાસૃષ્ટિ’ના લગભગ સઘળા વાર્તાકારો (અન્ય પછાત વર્ગના જોસેફ મેકવાન કે પ્રવીણ ગઢવીને બાદ કરતાં) જન્મે દલિત હોય તે શું સૂચવે છે ? એક ઐતિહાસિક જરૂરિયાત પૂરતો પ્રથમ દલિત વાર્તાસંગ્રહ જન્મે દલિત વાર્તાકારોનો હોઈ શકે પણ દલિત વાર્તાના પાંચમા સંપાદનમાં એકપણ

અદલિત વાર્તાકારની વાર્તા ન જોવા મળે એ કેવું ? આ રીતે દલિત સાહિત્યની ક્ષિતિજોને સાંકડી ન કરવી જોઈએ.

અગિયાર વાર્તાકારોમાં ૧ કચ્છના, ૧ સૌરાષ્ટ્રના, ૧ મધ્ય ગુજરાતના અને ૮ ઉત્તર ગુજરાતના છે. તે પૈકી ૭ વાર્તાકારો મહેસાણા જિલ્લાના છે. એટલે વાર્તાઓમાં પણ મહેસાણા જિલ્લાના દલિતોનું જીવન, તેમનાં રીત-રિવાજો, બોલી, પરિવેશ કે તે વિસ્તારના પ્રશ્નોનું પ્રભુત્વ જોવા મળે છે. એ અર્થમાં પણ દલિત વાર્તાસૃષ્ટિ સમગ્ર ગુજરાતનું નહીં કોઈ એક ચોક્કસ ભૂભાગનું જ પ્રતિનિધિત્વ કરતી જોવા મળે છે.

થોડાક અપવાદો બાદ કરતાં મોટા ભાગની વાર્તાઓનાં પરિવેશ અને પાત્રો ગ્રામીણ છે એટલે હજુ શહેરી દલિતો અને તેમની સમસ્યાઓ ગુજરાતી દલિત વાર્તાસૃષ્ટિમાં પ્રવેશી નથી એમ લાગે છે. અગિયાર વાર્તાકારોમાં ૭૧ વર્ષના જોસેફ મેકવાન અને ૪૦ વર્ષના દશરથ પરમારનો સમાવેશ થાય છે. આ સંગ્રહના અડધોઅડધ વાર્તાકારો ૫૫ વર્ષ કરતાં વધુ વયના છે તેના પરથી નવયુવાન ગુજરાતી દલિત વાર્તાકારની હજુ પ્રતીક્ષા જ કરવી રહી.

સંપાદકે એકમાત્ર પ્રવીણ ગઢવીની વાર્તા ‘જી સાહેબ !’ને જ ‘શુદ્ધ દલિત વાર્તા’ ગણાવી છે. તો બાકીની વાર્તાઓને અશુદ્ધ, મિશ્ર કે અદલિત વાર્તા ગણવાની છે ? જોસેફ મેકવાનની વાર્તા, ‘છગનાને ન સમજાતા સવાલો’ સંદર્ભે, “અહીં પરંપરાગત શૈલીમાં પણ સફળ પરિણામ આવી શક્યું છે તેમાં જ વાર્તાની મજા છે” એવું વિધાન સંપાદક કરે છે. અગાઉ જન્મે અદલિત અને દલિત વિષયવસ્તુ લઈને સર્જન કરતા લેખકો સંદર્ભે મોહન પરમારે “પોતાની કૃતિઓમાં દલિત સમસ્યાઓ આવે તો તેના નિરૂપણમાં એમને મજા પડે છે” (ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય : સ્વાધ્યાય અને સમીક્ષા, પૃષ્ઠ ૧૬) એવું વિધાન કરેલું છે. કોઈ ચોક્કસ ધ્યેય અને પૂરી અને પાકી પ્રતિબદ્ધતા સાથે સર્જાતા દલિત સાહિત્યને નિજાનંદ માટે કે આનંદની અનુભૂતિ માટે સર્જાતા સાહિત્ય સાથે મૂકી આપતા સંપાદકના આ વિચારો સમગ્ર દલિત સાહિત્ય વિશેની એમની સમજ માટે પણ વિચારવા પ્રેરે છે.

મોહન પરમાર દલિત વાર્તાના એક અન્ય લક્ષણ તરીકે ‘સામાજિક સમરસતા’ને ગણાવે છે. દલપત ચૌહાણની વાર્તા ‘દરબાર’ને તેઓ “આકોશ, વિદ્રોહને સ્થાને સમાજ સમાજ વચ્ચે સમરસતા કેળવાય તે પ્રકારના વિષયવસ્તુવાળી વાર્તા” લેખાવે છે. ગોબરજીને ગોબરસિંહ કે ઠાકોરને બદલે દરબાર કહીને આ વાર્તાનો દલિત નાયક સંબોધે અને એમ કરીને તેને વર્ણવ્યવસ્થામાં એક પગથિયું ઉપર બેસાડે તે રીતે તો વાર્તાકાર ગોરજીની વર્ણસભાનતા કે તેના ઉચ્ચતાના ખ્યાલને વટાવે છે. ગોબરજીને પોતાનો કરવા તેનું જાતીય અભિમાન બેવડાવવાની આ રીત સામાજિક સમરસતા કઈ રીતે બની શકે ?

દલપત ચૌહાણની ‘દરબાર’ વાર્તા સાથે જ હરીશ મંગલમની ‘દલો ઉર્ફે દલસિંહ’ વાર્તાને સરખાવીએ તો સમજાય છે કે જાતિનો બદલો કેવાં પરિણામ લાવી શકે છે. ગોબરજીનું ગોબરસિંહ થાય તો વાંધો નહીં પણ દલિત દલો પેટનો ખાડો પૂરવા, પગીની નોકરી કાજે દલામાંથી દલસિંહ થાય અને એમ કરતાં પકડાય તો તેને ભોંયમાં ભંડારી દેવાય એ કયા પ્રકારની સમાજરચના ?

દલિત સમાજના ઉત્કર્ષ માટેના પ્રવાસોને કેવા અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે તેનો ખ્યાલ પ્રવીણ ગઢવીની વાર્તા ‘જી સાહેબ !’ દ્વારા આવે છે. કલાસવન અધિકારી બની સઘળા માટે સમાન ન્યાય તોળવાનાં ખ્યાલ લઈને ગામમાં જતો દલિત અધિકારી રાજકીય દબાણ હેઠળ ગામતળના પ્રશ્ને પોતાના જ જાતભાઈઓને અન્યાય કરી બેસે કે દલિત ફળિયા પાસેના સવણોના ‘ઉકરડા’ (લેખક : બી. કેશરશિવમ્) હઠાવવાના પ્રયાસ કરનાર વાલાભાઈને મંત્રીપદ ખોવું પડે તેનું વર્ણન આ સંગ્રહની વાર્તામાં છે તો શું દલિત ઉત્કર્ષ કે પરિવર્તનનો પ્રયાસ દલિત વાર્તામાં સફળ થતો દેખાશે જ નહીં ? દલિતોમાં પરિવર્તન કે બદલાવ માટેનો શાંત અને મક્કમ પ્રયાસ ભી. ન. વણકરની ‘ધારાવઈ’ વાર્તાના કરસન ડોસામાં નિરુપાયો છે. સંગ્રહની ઉત્તમ વાર્તા ધરમાભાઈ શ્રીમાળીની ‘નરક’

છે. જેમાં માથે મેલુંનો પ્રશ્ન કલાત્મકતા અને બળકટ સંવેદનાથી વ્યક્ત થયો છે. દશરથ પરમારની વાર્તા ‘ગીધાનુભૂતિ’ તેની ‘પ્રતીકધર્મી માવજત’ને લીધે સફળ બની છે. રાઘવજી માધડની ‘છેહ’ વાર્તા દલિતોના ભોળપણ અને સવર્ણ શોષકની સ્વાર્થ વૃત્તિ નિરૂપે છે. માવજી મહેશ્વરીની ‘તાપણું’ વાર્તા ચીલાચાલુ વિષયવસ્તુ ધરાવે છે.

સંપાદકે પોતે કરેલા કોઈપણ સંપાદનમાં પોતાની કૃતિઓને બાકાત રાખવાનો વિવેક દાખવવો જોઈએ. અહીં મોહન પરમાર એવો વિવેક દાખવી શક્યા નથી. એટલું જ નહીં તેઓ પોતે જ પોતાની વાર્તાના આસ્વાદક બન્યા છે અને અભ્યાસલેખમાં પ્રશંસક પણ. કેટલાંક વિધાનો જોઈએ : “(મોહન પરમારે) પ્રભાવક દલિત વાર્તાઓ લખીને અભ્યાસીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.” (પૃ. ૧૦)... મોહન પરમારની ‘જાળી’ વાર્તા આ પ્રકારની વાર્તાનો ઉત્તમ નમૂનો છે” (પૃષ્ઠ ૧૧), “મોહન પરમારની ‘વેઠિયા’ અને ‘કળણ’ વગેરે વાર્તાઓમાં આ પ્રકારની કલાત્મક કથા સંયોજના થઈ છે” (પૃ. ૧૨), “તેમની (મોહન પરમારની) વાર્તાઓમાં બોલીનો પ્રયોગ વિશિષ્ટ રીતે થયો છે. વાસ્તવના અપરિચિત તત્ત્વોનું પ્રત્યક્ષીકરણ તેમની વાર્તાઓનો વિશેષ છે” (પૃષ્ઠ ૧૩), “દલિત કૃતિના આંતરબાહ્ય સૌંદર્યની માવજત કૃતિને કેવી નોખી – અનોખી બનાવે છે તે જોવું હોય તો ‘રઠ’ (મોહન પરમાર) વાર્તાને માણવી પડે. આખી કૃતિ વાંચ્યા પછી ઘડીભર મૌન થઈ જવાય અને કૃતિનાં રહસ્યોને પામ્યા જ કરીએ તેવી તેની વર્ણન છટા અને કલા કૌશલ્ય છે” (પૃ. ૧૫૯)

મોહન પરમારે, “આ સંગ્રહમાં પસંદ કરેલી વાર્તાઓ તેના રચના-કૌશલ્ય અને વર્ણ્ય વિષયની વિવિધતાને કારણે ઉત્તમ બની જ છે” (પૃ. ૧૧) એવો ચુકાદો જાતે જ આપી દીધો છે પણ તેમનું સંપાદનકાર્ય ન સમજાતા સવાલો ઊભા કરે છે.

હાથીરાજા અને બીજાં નાટકો – પ્રવીણ પંડ્યા

ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૪, કા. ૨૧૬, રૂ. ૧૦૦

જાણકાર અને પરિશ્રમી નાટ્યકારની કૃતિઓ

રાજેન્દ્ર મહેતા

પ્રવીણ પંડ્યાએ ૨૦૦૫માં ‘ઇન્ડિયા લોજ’ નામથી છ એકાંકીઓનો સંગ્રહ પણ આપ્યો છે. આ બે વર્ષોમાં પ્રવીણ પંડ્યા નાટ્યકળાના જાણકાર પરિશ્રમી નાટ્યકાર તરીકે ઠીકઠીક ઊપસી આવે છે.

‘હાથીરાજા...’માં ‘હાથીરાજા’, ‘સત્તાધીશ’ તથા ‘અને એક દિવસ’ નામની ત્રણ નાટ્યકૃતિઓ છે. ‘હાથીરાજા’ ભવાઈ શૈલીનું દ્વિઅંકી નાટક છે જે સંગીત નૃત્ય નાટક અકાદમી, દિલ્હીની ‘પ્લે રાઈટ વર્કશોપ’માં લખાયેલું અને ૧૯૯૭માં કૈલાસ પંડ્યાના તથા ૧૯૯૮માં લેખકના દિગ્દર્શનમાં ભજવાયેલું.

આ દ્વિઅંકીમાં ૧૨ પાત્રો છે, એક પાત્ર ‘ભવાઈ’નું પણ છે જેમાં લોકકલા ભવાઈમાં લેખકે સજ્જવારોપણ કર્યું છે તથા એ પ્રતીક પાત્ર સાંઢનું છે. કુલ ૧૪ પાત્રોના આ નાટકમાં, હાથણી કળશ ઢોળે એ રાજા થાય એવા જાણીતા કથાનકનું લેખકે સાંપ્રત સંદર્ભે નૂતન અર્થઘટન અને નાટ્યનિરૂપણ કર્યું છે.

પ્રથમ અંકના પ્રથમ દૃશ્યનો આરંભ ગણેશવંદના અને આવણાથી થાય છે. માંડણ અને અસાઈત નામના ભવાઈના બે કલાકારો ભરતપુર નગર અને એના રાજા કનક કંદનના નાટકનો પૂર્વરંગ આપે છે. કનકનંદન પર હાથણીએ કળશ ઢોળ્યો છે તેથી તે સામાન્ય પ્રજાજનમાંથી રાજા થયો છે. કનકસિંહ લાવલશકર સહિત મંચ પર આવે છે અને અનેક પ્રકારની યોજનાઓ જાહેર કરે છે. ખેડૂતો-ગ્રામજનો પાસે સિંચાઈ – પેયજળ નથી એવી ફરિયાદ આવે છે એટલે રાજા વાવ બાંધવાની યોજના જાહેર કરે છે. વાવનિર્માણના ખર્ચ માટે પ્રધાન વાવવેરો નાખવાનું સૂચન કરે છે તેથી રાજા પ્રજા ઉપર વાવવેરો નાખે છે. એક પ્રજાજન ભગો રાજાને કહે છે કે ગયા વખતે તમે શિયાળામાં ગરીબો માટે પહેરણ આપવાની યોજના કરી હતી ત્યારે લોકોને માત્ર બટન જ મળ્યું હતું ! પ્રધાન

ખુલાસો કરે છે કે ખજાનામાં ધન નહીં હોવાથી લોકોને પહેરણને બદલ કોલર મળે એવી વ્યવસ્થા કરેલી પણ કોલરના પૈસામાંથી કુંવરો કોટ સીવડાવી નાખે છે તેથી જનતા સુધી ફક્ત બટન જ પહોંચે છે ! રાજ્યના બે હસ્તિનીપાળ અકળસેન અને સકળસેન ઘણીબધી અવ્યવસ્થા ફેલાવતા રહે છે. ગઢ અને અસાઈત તથા માંડણ દ્વારા ગવાતાં ગીતો કથાનકને વેગ આપે છે. રાજા વળી ગરીબ બ્રાહ્મણોને ગાય લેવા માટે પૈસા આપવાની જાહેરાત કરે છે. અકળસેન અને સકળસેન તથા અસાઈત અને માંડણ – આ ચારેય વચ્ચેના સંવાદો સાથે પ્રથમ અંક પૂરો થાય છે.

બીજા અંકનો ઉઘાડ અસાઈત અને માંડણના ગીતથી થાય છે. અહીં શરીર પર બગાઈઓ ધરાવતી હાથણી પ્રવેશે છે. અસાઈત-માંડણ બગાઈઓ ઉડાડે છે. દરમિયાન માતેલો સાંઢ પ્રવેશે છે. માંડણ સાંઢને કાઢતો કાઢતો બહાર જાય છે. હાથણી કહે છે કે આ સાંઢે જ મને કનકનંદન પર કળશ ઢોળવા વિવશ કરેલી. સાંઢની પાછળ ગયેલો માંડણ સાંઢને ખતમ કરી એનું માથું લઈને પાછો આવે છે. હવે પછીનું કથાનક રાજા, માંડણ અને હાથણી દ્વારા ગવાતાં ગીતોથી જ વિકસે છે. હાથણી લોકમાતા બની જાય છે અને કનકનંદનને પડકાર ફેંકે છે. કનકનંદન હાથણીને ગુલામ બનાવવાનો નિશ્ચય કરીને જાય છે. હાથણી ગીતાના કૃષ્ણની જેમ ક્ષણભર માટે પોતાનું સહસ્રબાહુ, દિવ્ય-વિરાટ સ્વરૂપ બતાવે છે. માંડણ અને અસાઈત ભવાઈવેશ દ્વારા લોકજાગૃતિનું કામ કરવા નીકળી પડે છે. ભવાઈ અને અસાઈત સાથે ગજાધર વાત કરે છે ત્યારે ભવાઈ સ્વમુખે પોતાની મહત્તા પ્રગટ કરતો સંવાદ બોલે છે. પ્રજાજનો જાગૃત થાય છે તેથી કનકનંદન ભવાઈ પર પ્રતિબંધ મૂકે છે અને ભવાઈ ભજવનાર માટે દેહાંતદંડ જાહેર કરે છે. માંડણ ગઢ તોડવાનો પ્રયાસ કરે

છે. માંડણ ખીલાજડિત દરવાજા સામે આડશ બનીને ઊભો રહે છે. હાથણી ગઢ તોડે છે અને તેનું વિરાટ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. રાજા ઘૂંટણિયે પડે છે. સામાન્ય માણસના વિજયની આ પ્રતીકાત્મક ઘટના અને નટ્યમૂ દ્વારા ગવાતા ગાન સાથે નાટક પૂરું થાય છે.

બે અંકના આ નાટકમાં હાથણી અને સાંઢ જેવડં માનવેતર પાત્રો અને ગઢ જેવું નિર્જીવ પાત્ર સજીવારોપિત કરીને નાટ્યકારે નોંધપાત્ર પ્રયોગ કર્યો છે. ચરિત્રાંકન સુયોગ્ય રીતે થયું છે. રાજા, સામાન્ય માણસ, ઇત્યાદિ પાત્રો પ્રતીક તરીકે પોતાની ભૂમિકા બરાબર નિભાવે છે.

નાટ્યકારનું પદ ક્યાંક અર્થસભર અને લયબદ્ધ છે. દા.ત. :

હિંમતવાળો જુવાન થઈને શાને આંસુ સારે ?
અંધારું છે આજે સૂરજ ઊગશે કાલ સવારે (પૃ. ૩૭)
હવે ભવાયા ખેલી જાશે છેલ્લી એક ભવાઈ
દાવ રમાશે એવો કે નૈ 'પર્વત રે' નૈરાઈ (પૃ. ૪૧)
તો, ક્યાંક પદ્યમાં લય, અર્થ અને પ્રાસના પ્રશ્નો પણ

છે :

ચોતરફ જ્ઞાન હો, ચોતરફ પ્રકાશ હો
સમગ્ર વાયુ મંડલે, પ્રેમનો જ રાગ હો

– માં પ્રાસ નથી તેથી લય અને અર્થવત્તા પણ હ્રસ્વ થાય છે.

સત્તા-વિલાસ-વૈભવ સઘળું ભીતર છે તૈયાર,
નિયમ પ્રમાણે દાર ખોલાવી કરો મનોરથ પાર (પૃ. ૨૫)

– માં પણ 'દાર ખોલાવી' પાસે લય લથડી જાય છે...

સ્વકેન્દ્રી આ લોક તને દેશે શેનો આધાર ?
રાજતંત્રની શક્તિ છે કે ઊંચકે તારો ભાર (પૃ. ૩૯)

– માં પણ 'સ્વકેન્દ્રી' શબ્દપ્રયોગથી આરંભાતુ ગાન લય અને ભાષાને વણસાડે છે.

પદ્યમાં આ ઉપરાંત નાટ્યકારે હનુમાન ચાલીસા અને 'અંગમ્ ગલિતમ્' જેવાં સુભાષિતોનો વિનિયોગ પણ કર્યો છે.

સંવાદો અને ગાનમાં સૂત્રાત્મકતા, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો ઇત્યાદિ ખૂંચે છે. 'ગજની ઘોડીને સવા ગજનું ભાઈ' (પૃ. ૫) પ્રયોગ અનર્થક બની રહે છે. સંવાદોમાં

પ્રવેશી ગયેલી સૂત્રાત્મકતા પણ દૂર કરવા જેવી હતી કેમ કે નેતા, લોકશાહી, જનતા ઇત્યાદિ પ્રતીકરૂપે આવતા હોય ત્યાં સંવાદો મુખર બનવા લાગે તે ઉચિત જણાતું નથી. 'જે માણસ બીજાના ગળે ગાજર બાંધી શકે ને એ જ સાચો રાજકારણી' (પૃ. ૬), 'આમ જ સમગ્ર ભરતપુરને ધર્મનો અમલ પિવડાવ્યે રાખો' (પૃ. ૧૫) કાર્લ માર્કસે કહેલું કે ધર્મ એ પ્રજા માટે અફીણ છે. એ સંદર્ભ અહીં મુખરપણે આવ્યો છે. "જે સાધનોથી જે પ્રાપ્ત કરશો એને ટકાવી રાખવા એ જ સાધન વાપરવું પડશે" (પૃ. ૩૪) 'રાઈના ભાવ રાતે ગયા, કાળ ગયો ને કહેણી રહી' (પૃ. ૩૪) 'તમે સાધારણ માણસો નથી. તમારું મૃત્યુ પણ સાધારણ નહીં હોય' (પૃ. ૪૦) તો તદ્દન જ ઉપલકિયો અને અર્થહીન સંવાદ છે. સૂત્રાત્મક-કહેવતયુક્ત સંવાદો મુખરતા જન્માવે છે તો હાથણી દ્વારા બોલાતો લોકશાહીના પુનઃજન્મ વિશેનો સંવાદ (પૃ. ૪૧) પણ થોડો મુખર પ્રલાપસંદેશ છે. 'સમય જ્યારે પડખું બદલે અને પ્રજા જાગે ત્યારે શું થાય છે ?' (પૃ. ૫૩) ફિલ્મી લાગે તેવો સંવાદ છે. તો 'આંખનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું લાગે છે.' (પૃ. ૪૯) જેવી અખાની પંક્તિના વિનિયોગવાળો સંવાદ પણ અનાવશ્યક લાગે છે.

જોકે નાટ્યકારે બે જ અંકમાં સળંગ દૃશ્યો દ્વારા નાટક આલેખ્યું છે તે નાટકની ગતિ જાળવી રાખવા માટે ઉપયોગી બન્યું છે. એક અંકમાં એક એ રીતે બે અંકનાં બે દૃશ્યો મળીને એક પોલિટિકલ સટાયર તો રચાય જ છે અને ભવાઈનો પ્રયોગ પણ સાદૃશ્ય નિર્વાહ પામ્યો હોવાથી નાટક મંચનક્ષમ અને પ્રાસંગિક બની રહે છે.

બીજું દ્વિઅંકી 'સત્તાધીશ' વિલિયમ શેક્સ્પિયરના જગપ્રસિદ્ધ નાટક 'મેકબેથ'ના કેન્દ્રવર્તી વિચારને આધારે લખાયું છે. (જુઓ નાટ્યકારનું નિવેદન પૃ. XIII)

અહીં ચૌદ પાત્રો છે. નાટકનો નાયક છે યુવાન ધારાસભ્ય વેલજી ઠાકોર. આ ઉપરાંત તેની પત્ની કોમીલા, તાંત્રિક ભૈરવાનંદ, અન્ય ધારાસભ્ય, પત્રકારો અને તૌફિક નામનો ગેંગસ્ટર, મુખ્યમંત્રી અને સ્ટેડિયો જેવાં અન્ય પાત્રો છે. કોમીલા ઉપરાંત વેલજીની નોકરાણી જશુ, પત્રકાર નેહા અને ચંપા સ્ત્રીપાત્રો છે.

નાટકના પ્રથમ અંકમાં આઠ અને બીજા અંકમાં નવ

દશ્યો છે. સત્તાની સાઠમારીનું આ નાટક ગતિશીલ તો છે પણ તેની ભાષા એટલી નાટ્યાત્મકતા ધરાવતી નથી. તાંત્રિક ભૈરવાનંદ અને તેની ચેલી ચંપા દ્વારા બોલાતા કાવ્યાત્મક, પ્રાસાત્મક સંવાદો પાત્રોચિત નથી જણાતા તો રણછોડ જેવા ગ્રામીણ પાત્રના મુખે ‘બદોલત’ જેવા શબ્દો પણ ખૂંચે છે. સત્તાલાલસાને વશ થઈને પોતાના અંગત મિત્રોથી માંડીને અનેકોની હત્યા કરાવતો વેલજી છેવટે કાયદાની જાળમાં સપડાય છે, એમાં, લેખક હિંદી ફિલ્મોના અંતથી પ્રભાવિત હોવાનું જણાઈ આવે છે. ભૈરવાનંદ તાંત્રિકનું પાત્ર કુખ્યાત તાંત્રિક ચંદ્રાસ્વામીથી પ્રભાવિત છે.

સંગ્રહનું અંતિમ દ્વિઅંકી ‘અને એક દિવસ’ સ્વામી આનંદના ચરિત્રનિબંધ ‘મોનજી રુદર’ ઉપરથી લખાયું છે. અનાવિલ જ્ઞાતિના કુરિવાજો સામે લડતા મોનજી રુદર અને તેમની પત્ની ભીખીબાઈના પોતાની જ્ઞાતિ સામેના વીસ

વર્ષના સંઘર્ષનું આ નાટક ઠીક ઠીક છે. પરંતુ અહીં, ખાસ કરીને અંતે વિધવાનો કૂવો પૂરી દેવાનું દશ્ય પ્રભાવશાળી બન્યું છે. અહીં લેખકે કોંકણી કવયિત્રી શાંતા શેળકેના અતિપ્રસિદ્ધ કોળી ગીતનો પ્રયોગ કર્યો છે, પરંતુ એની પંક્તિઓ ખોટી ટાંકી છે. દક્ષિણ ગુજરાતની વિશેષતઃ અનાવિલોની ભાષા / બોલી પ્રયોજવામાં નાટ્યકારનો પરિશ્રમ અને સભાનતા અહીં દેખાઈ આવે છે તેથી નાટક પ્રતીતિકર લાગે છે.

સંગ્રહમાંથી પસાર થતાં પ્રવીણ પંડ્યાની નાટ્યસૂઝ અને તાલીમબદ્ધતાની પ્રતીતિ થાય છે. પણ પાત્રોચિત સંવાદો અને દશ્યરચના ક્ષેત્રે હજુ એમણે ઘણું કરવું રહે છે. સિનેમાઈ પ્રભાવ યથાસંભવ ટાળવાની જરૂર તો છે જ એમ કહેવું પડશે.

સર્જનપ્રક્રિયા અને નારીચેતના - સંપા. ઉષા ઉપાધ્યાય

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડે. ૧૬૪, રૂ. ૮૦

સર્જકચેતનાનાં વિવિધ રૂપ

સિલાસ પટેલિયા

‘નારીસપ્તકશ્રેણી’ અંતર્ગત ‘સર્જનપ્રક્રિયા અને નારીચેતના’ (કેફિયત) ગ્રંથનાં સંપાદક ઉષા ઉપાધ્યાયે ૧૮ લેખિકાઓની કેફિયત અહીં સંકલિત કરી છે. જુદાજુદા યુગસંદર્ભની લેખિકાઓનાં જુદાંજુદાં ઘડતર પરિબળોનો આલેખ એમના સર્જનના મૂળને દર્શાવે છે તો સાથેસાથે ગુજરાતી સાહિત્યના જગતમાં આ લેખિકાઓનું કેવું પ્રદાન રહ્યું એની પણ માહિતી એમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. સંઘર્ષગાથા અને એના નિમિત્તો વડે આપણો સમાજ અને એના જુદા જુદા સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો, વ્યક્તિના ચિત્ત પર અને તદનુસાર એના સાહિત્યસર્જન પર પણ કેવો પ્રભાવ પાડે છે એની અત્યંત ઝીણી ઝીણી બાબતો અહીં છે એની મહત્તા ઘણી છે.

ભારતી રાણેએ એમના લેખના અંતમાં લખ્યું છે, એ અહીં સંગ્રહ પામેલી કેફિયતોને સમજવામાં ખાસ મદદરૂપ થાય એમ છે કેમકે ભારતી રાણેનું વલણ બહુધા

અન્ય લેખોમાં ય પ્રતિબિંબિત થતું જોવા મળશે. તે લખે છે : ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમાજને નજીકથી જોયા પછી, મેં અનુભવ્યું કે, આપણી લગ્નસંસ્થા અનેક ક્ષતિઓ હોવા છતાં, એ એક જાળવી રાખવા જેવી પરંપરા છે. એમાં પિસાતી અનેક સ્ત્રીઓને જોયા પછી પણ, સ્ત્રી અને પુરુષની અલગ અલગ અપેક્ષાઓ અને અલગ અલગ ઝંખનાઓને સ્વીકારીએ તોપણ, જન્મોજન્મના સથવારાના સંકલ્પમાં જે સુખશાંતિ અને સલામતી મળે છે, તે સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો બધાં માટે અમૂલ્ય હોય છે.’ (પૃ. ૧૪૩) લગ્ન-સંસ્થાની મર્યાદાઓ સ્વીકાર્યા પછીય ‘સુખ શાંતિ અને સલામતી’ની અપેક્ષાઓ આ લેખિકાઓની કેફિયતોમાં છે. એથી જ કેન્દ્રમાં અહીં કુટુંબ રહ્યું છે. એમાં માતાપિતાના સંસ્કારોનો વારસો મહત્વનો લાગ્યો છે. ધીરુબહેન પટેલે યથાર્થ નોંધ્યું છે : ‘મારી અંદરનું જીવન લીલુંછમ્મ રહી શક્યું એનું મુખ્ય કારણ આ મારાં

માતાપિતા, એમણે મને હમેશાં મારી રીતે જીવવા દીધી છે. (પૃ. ૨૫) તારિણીબહેન દેસાઈ, ઈલા આરબ મહેતા, વર્ષા અડાલજા, દક્ષા વ્યાસ, ઉષા ઉપાધ્યાય, આદિમાં આ પરિબળ વિશેષરૂપમાં પ્રભાવક રહ્યું હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે.

કેટલીક લેખિકાઓની કેફિયતમાં એમનામાં સાહિત્યના સંસ્કારનું સિંચન કરનારાઓમાં મુખ્ય શિક્ષકો, અન્ય સાહિત્યકારો અને મિત્રો છે, એવા મિત્રો જે પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકાર પણ હોય. જેમકે કુન્દનિકા કાપડિયાએ ગ્રંથો, ચિંતકોના પ્રભાવની વાત ચર્ચી છે. જ્યાં મહેતાએ સુરેશ દલાલની પ્રેરણાની વાત કરી છે. પન્ના નાયકે મનસુખલાલ ઝવેરીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. હિમાંશી શેલતે વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનો કેવો પ્રભાવ ઝીલ્યો એની ચર્ચા કરી છે. સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈએ પણ માતાપિતા સાહિત્યસર્જન સાથે સંકળાયેલાં હોઈ અનેક લેખકોનો પ્રભાવ યાદ કર્યો છે. આ બધી, આ પ્રકારની કેફિયતમાંથી એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે કુટુંબના વાતાવરણની સાથે સાથે ઉત્તમ શિક્ષકો, ઉત્તમ ગ્રંથો અને માતાપિતાનો, કળા-સાહિત્યના સંપર્કમાં હોવાથી તેઓને એનો વિશેષ લાભ મળ્યો છે, વિશાળતા મળી છે. એ વાતાવરણને કારણે જ એમનો અમુક રીતે જ ઉછેર થવા પામ્યો એમ કહી શકાય.

વિદેશનો વસવાટ અને વિદેશની સંસ્કૃતિની અસરોથી બંધાયેલી માનસિકતા અને અલગ કોટિનું સંવેદન, થોડીક લેખિકાઓની કેફિયતમાં જોવા મળે છે. પ્રીતિ સેનગુપ્તા, ભારતી રાણે, પન્ના નાયક, અંજલિ ખાંડવાલા – આ લેખિકાઓએ પરદેશના અનુભવોને પ્રગટ કર્યાં છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર લોહીમાં કેવાં ભળી ગયાં છે એની એમણે ત્યાં પ્રતીતિ કરી છે. સંઘર્ષ અને ભીંસ પણ અનુભવ્યાં છે. આપણા સમાજનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવી હોવા છતાંય અમુક સંસ્કારોના બળથી સ્વસ્થતા દાખવી શકવાનું કેવું સામર્થ્ય મળતું રહ્યું છે એની પ્રતીતિ કરી છે. આવા અનુભવોથી મંડિત લેખિકાઓની કેફિયતો વાંચતાં એ બાબત સ્પષ્ટ સમજાય છે કે વિદેશ સ્વયં એમના ઘડતરની પ્રક્રિયાનું મોટું પરિબળ બન્યું છે. ભલે, આપણાં સામાજિક મૂલ્યોની એમણે ભારે કદર કરી હોય છતાં કેટલાંય બંધનોમાંથી એમને જે મુક્ત વાતાવરણ

આપ્યું એ પણ એમના સર્જનનું એક નવું પરિમાણ ગણી શકાય.

કેટલીક લેખિકાઓએ જીવનમાં અમુક પ્રકારની વિચારસરણી સ્વીકારીને ચોક્કસ પ્રતિબદ્ધતા ગાંઠે બાંધી હોય એવું અહીં જોવા મળે છે. ત્યાં એ વિચારધારાને કારણે જે માનસિક સંતાપ અને લડત અને એમાંથી જન્મેલો સંઘર્ષ કેવો વેઠ્યો, એનો અહીં આલેખ છે. જેમાં હિમાંશી શેલત, સરૂપ ધ્રુવ, કુન્દનિકા કાપડિયા, ઉષા ઉપાધ્યાય આદિનો સમાવેશ કરી શકાય. નારીવાદ, પીડિત સમાજ પ્રતિની વેદનાનું નિરૂપણ કે નારીમુક્તિ યા બાળમજૂરો આદિ અંગેની મથામણો આ લેખિકાઓમાં જોવા મળે છે. સાહિત્ય એક સાધનલેખ્યે ક્યાંક ઉપયોગમાં લેવાતું આવ્યું છે છતાં આ લેખિકાઓએ કળાત્મકતાનું મૂલ્ય પણ આંક્યું છે, એ અગત્યની બાબત છે. અમુક રચનાઓમાં જુદી રીતે પ્રતિબદ્ધતા પ્રતિબિંબિત થતી હોય ત્યાં કળાત્મકતા શિથિલ પડતીય જોવા મળે છે, જેમકે સરૂપ ધ્રુવની કેટલીક કાવ્યકૃતિમાં આ વલણ જોવા મળે.

આ કેફિયતોમાંથી એક અત્યંત મહત્વની બાબત એ ઊભરી આવે છે કે આ લેખિકાઓએ સાહિત્ય લેખન સર્જનનો માર્ગ શા માટે અપનાવ્યો ? કઈ નિજી આવશ્યકતા જન્મી કે ‘સ્વ’ને અને એ દ્વારા ‘નારીવેદના’ને તેઓએ રૂપ આપ્યું ? આનો અહીં ઉકેલ છે. નારી હોવાને નાતે આપણા સમાજજીવનમાં જે સંઘર્ષની સ્થિતિ રચાતી આવી, એ પરત્વે આ લેખિકાઓ સભાન બનતી ગઈ છે ને પોતાની વ્યથાઓને અને એ દ્વારા નારીજીવનને પ્રગટ કરવા સાહિત્યમાં મથી છે. આ મુદ્દો બહુ જ અગત્યનો છે. કેફિયતના આ ગ્રંથની આ ધરાતલ છે. એનાં ઉદાહરણો જોઈએ – ભારતી રાણે : ‘સુખના મહાસાગરમાં વ્યથાનો એક દ્વીપ હતો, જ્યાં સર્જન પાંગર્યું. (પૃ. ૧૪૩) ઉષા ઉપાધ્યાય : ‘મને સૌરાષ્ટ્રનાં સામંતી વાતાવરણમાં પહેલી વખત ‘સ્ત્રી’ પરનાં બંધનોનો અનુભવ થવા માંડ્યો ત્યારે પારાવાર ઘૂટન થઈ હતી..’ (પૃ. ૧૫૭) પન્ના નાયક : ‘આ વસાહતી પરિસ્થિતિમાં મને એક સામાજિક તોફાનના ભણકારા સંભળાય છે.’ (પૃ. ૫૦) તારિણીબહેન દેસાઈ : ‘એની કોરી ટેખાતી આંખમાં દરિયો સતત ઘૂઘવે છે, પણ ત્યારે એ ફક્ત સ્ત્રી જ નથી રહેતી પણ... સર્જક બની જાય

છે. એનું જીવન જ પૂરતું છે સર્જનપ્રક્રિયા માટે. (પૃ. ૬૧) અહીં મોટા ભાગની લેખિકાઓની આવી સંઘર્ષયાત્રા રહી છે. આવી માનસિકતા રહી છે. સ્ત્રી હોવું, સ્ત્રી અને પુરુષ, સ્ત્રી અને સમાજ આવા આવા અનેક સંદર્ભો આ માનસિકતામાં ગૂંથાયેલા છે. આ સંદર્ભોથી જ એ માનસિક

પિંડ ઘડાયો છે. એમાંથી જન્મેલા સંઘર્ષે જ સર્જનદિશા સીંધી જેનો અહીં અહેવાલ છે.

આમ, ગુજરાતી સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં પ્રથમવાર આવા પરિપ્રેક્ષ્યમાં, આવી કેફિયતનો ગ્રંથ આવે છે એનું મોટું મહત્ત્વ છે.

કાન્હાની કાબર – સતીશ મ. વ્યાસ

એન. એમ. ઠક્કર, મુંબઈ, ૨૦૦૧, ૩૭૫ પૃષ્ઠ, રૂ. ૪૫

શહેરી માહોલની બાળકથાઓ

શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

છ સચિત્ર બાળવાર્તાઓનો આ સંગ્રહ કથાનકના નવીન અને કલ્પનાશીલ આલેખનની રીતે; સામ્પ્રત શહેરી (મુંબઈના) બાળકને પરિચિત પ્રસંગ-વાતાવરણના નિરૂપણની રીતે; ભાષાના વિશિષ્ટ પ્રયોગની રીતે – એમ ઘણી રીતે રસપ્રદ છે.

આ વાર્તાઓ તેના કથાનકની નવીનતાને કારણે ખાસ નોંધપાત્ર છે. છ જ વાર્તાઓ છે પણ બધી જ વાર્તાઓમાં લેખકે પશુ-પંખી કે બાલપાત્રોનું, તેમના સંબંધોનું નવા અભિગમથી આલેખન કર્યું છે. પહેલી વાર્તામાં આવતી અભિધાને હરિયો પોપટ મળવા આવે છે અને છેલ્લી વાર્તામાં અભિધા જંગલમાં ફરવા જાય છે. ત્યાં કાબર તેની બહેનપણી બને છે. બાળકો અને પશુ-પંખીની મૈત્રીનું એક વર્તુળ અહીં રચાઈ જાય છે. હરિયો પોપટ અભિધાને મળવા કેટકેટલે સ્થળે જાય, કેવી કેવી રીતે જાય, શું શું ખાય... એ બધાનું જીવંત આલેખન બાળકોને આનંદ કરાવે તેવું છે. ને તોય વાર્તાને અંતે હરિયાને અભિધા મળતી નથી. તેથી તે તેની રાહ જોતો દહીંસર સ્ટેશનની પાસે આવેલા ઝાડ પર બેસી રહે છે. એક પંખી આમ બાળપાત્રની રાહ જુએ – એમાં જ વાર્તાની મજા છે.

સિંહની અહીં બે વાર્તા છે. એકમાં સિંહની કમશ: અવદશા થાય છે અને તે તેનું ‘રાજાપણું’ ગુમાવે છે. ને બીજીમાં જંગલની ચૂંટણી દરમ્યાન ઘાસાહારી ને માંસાહારી વચ્ચે જ્યારે ધાંધલ થાય છે ત્યારે જંગલમાંથી ગાયબ થઈ ગયેલો સિંહ પાછો આવે છે ને એવી ત્રાડ

પાડે છે કે બધાં પ્રાણીઓ ચૂપચાપ જતાં રહે છે. ને સિંહનું ‘રાજાપણું’ આપોઆપ સાબિત થાય છે. બંને વાર્તાઓમાં સિંહના પાત્ર નિમિત્તે જે સૂચક સંદેશ રજૂ થયા છે તે નોંધપાત્ર છે. ‘મારા પપ્પા નાના હતા ત્યારે...’ વાર્તામાં કરડવાનું નહીં, પણ ફૂંફાડો મારવાનો – એ આપણી પ્રસિદ્ધ વાર્તાને સાંકળીને બાળપાત્રોની જે વાર્તા મૂકી છે તે બાળકો માટે પ્રેરણાદાયી છે. ‘જંગલનો કાયદો’ – એ વાર્તાને મોરની ચાતુરીકથા કહી શકાય. ‘કાન્હાની કાબર’ – શીર્ષકસ્થ વાર્તા દ્વારા અભિધા-કાબરની મૈત્રી સરસ રીતે આલેખાઈ છે. કાબર જીપમાં બેસી ફરે, હાથી પર સૌ સાથે ભમે. વાર્તાને અંતે અભિધાને તો કાબરને પોતાની સાથે લઈ જવી હતી. પણ પપ્પા એક સાચી વાત ત્યાં કહે છે કે, ‘જંગલની કાબરને શહેરમાં ન ફાવે.’ આમ અભિધા અને તેનાં પશુ-પંખીઓની સાથેની મૈત્રીકથાઓ બાળકોને ખરેખર ગમે તેવી છે.

ભાષાના પ્રયોગોની દૃષ્ટિએ પણ આ વાર્તાઓ વિશિષ્ટ છે. પહેલી જ વાર્તા જોઈએ. હરિયો પોપટ અભિધાને મળવા એને ઘેર ગયો તો ઘેર તાળું ! બાજુવાળા અંકલને પૂછ્યું તો કહે : ‘ઉસકી ફોઈકા દીકરા છે ના, નિમ્મી, ઉસકા બર્થડે છે તો બધા મુલુંડ જવાના છે.’ મિશ્રભાષાનો આ એક નમૂનો છે. હવે આ વાર્તા મુંબઈના બાળકો માટે છે તે જોઈએ. હરિયો સ્ટેશને ગયો ને ‘વિરાર ફાસ્ટ’ પકડી. ગાડી ઉપર બેઠો. મુંબઈની ટ્રેનની ગિર્દી તો જેણે જોઈ હોય તેને જ ખબર હોય તેથી જ ડબ્બાની ઉપર

બેઠેલો હરિયો. તેને થાય છે : “હું પોપટ છું તો છાપરે બેઠો છું. માણસ હોત તો શું ?” આમ મુંબઈ નગરનો માહોલ ત્યાંની આવી સ્થિતિ અને ભાષા દ્વારા લેખકે આબેહૂબ ઉપસાવ્યાં છે.

આ સંગ્રહમાં ભાષાના અનેક સ્તરનો લેખકનો પ્રયોગ ધ્યાનપાત્ર છે. હરિયો ફોઈને ઘેર ગયો તો ફોઈ કહે : ‘ભઈલા, હમણાં જ બધાં સોકરાં દરિયે ચોપાટી પર આઈસક્રીમ ને પાણીપુરી, ભેળપુરી ખાવા ગ્યાં સે, ઈ ત્યાં તને મલસે.’

એ જ રીતે પ્રાસાનુપ્રાસ જાળવતી વાક્યરચના પણ અહીં છે જેથી બાળકોને મઝા પડે. દા.ત. આ જ વાર્તામાં હરિયો બોલે છે : ‘તેરા નાક કાટુંગા, ભાગવા દે મને માટુંગા.’

વળી બાળભોગ્યતા સાથે વાર્તામાં જીવંતતા લાવવા માટે પણ ભાષા અહીં એક મહત્ત્વનું પરિબળ છે. હરિયો દહીંસર સ્ટેશને જઈ અભિધાની રાહ જુએ છે ત્યાં લેખક લખે છે : ‘સ્ટેશનની સામેના ઝાડ પર તેણે અડિંગો જમાવ્યો’ – અહીં ‘અડિંગો’ શબ્દ ધ્યાનપાત્ર છે.

અહીં અનેક પશુ-પંખીની વાર્તાઓ છે. સિંહની બે વાર્તાઓ છે. એક વાર્તામાં મુંબઈના માહોલમાં સિંહની જે

સ્થિતિ થાય છે તેમાં બાળકોને મઝા પડે ને વળી સિંહની બીક હોય તો તેય જતી રહે. લેખકની કલ્પના તો જુઓ કે જંગલનો રાજા સિંહ અહીં હોટલમાં વાસણો સાફ કરવા સુધીની સ્થિતિમાં પહોંચી જાય છે. એક સિંહ આમ શહેરની હવામાં આવી સ્વત્વ ગુમાવી દે છે ને બકરી જેવો થઈ જાય છે તો વળી બીજો સિંહ સિંહ જ રહે છે ને જંગલનાં બધાં પ્રાણીઓ પર માત્ર એક જ ત્રાડથી ધાક જમાવી દે છે. પહેલી વાર્તામાં લેખકે શહેરી માહોલ ઊભો કર્યો છે તે માણવા જેવો છે. શાહરૂખ અને કાજોલના નામોલ્લેખથી આ વાર્તાની સાંપ્રતતા સૂચવાય છે.

આગળ જોયું તેમ આ કૃતિની ભાષા પણ નવા સમયનું પ્રતિબિંબ ઝીલે છે. સંગ્રહની છેલ્લી વાર્તા ‘કાન્હાની કાબર’ એક સરસ પંખીપ્રેમની કથા છે. કાન્હાનું જંગલ જોવા ગયેલી અભિધા અને કાબરના મૈત્રીભાવની કથામાં નરવું હાસ્ય છે. ‘હેન્ડપંપ’ માટેનો ‘ડંકી’ શબ્દપ્રયોગ બાળકોનું શબ્દભંડોળ વધારવામાં મદદરૂપ થાય છે. એટલે એમ કહી શકાય કે આ સંગ્રહ કથાવસ્તુ, રજૂઆતરીતિ, ભાષા આદિ સર્વ દષ્ટિએ શહેરી વાતાવરણને સરસ રીતે ઉપસાવે છે. સાથે જ બાળકલ્પનાને જીવંત રીતે રજૂ કરે છે.

અછાંદસમીમાંસા – ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડે. ૧૨૮, રૂ. ૭૦

અછાંદસની વિશદ વિચારણા

ચિનુ મોદી

સુરેશ જોશી પછી વિવેચનક્ષેત્રે ખૂબ અગત્યનું નામ ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાનું છે. બહોળું, ઊંડું વાચન, વિશદ સાહિત્યિક વિભાવનાઓ, ઊંચી સૌંદર્યદષ્ટિ, બીટવીન ધ લાઈન્સ વાંચવાની ત્રેવડ, પારિભાષિક સંજ્ઞાઓનો ગુજરાતી અધિકારી ભાવકોને સમજાય એવો વિનિયોગ અને પ્રામાણિક મત પ્રગટ કરવાની નીડરતા ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાને આજના પ્રદૂષિત ગુજરાતી સાહિત્યના

વાતાવરણમાં નોખા પાડે છે. એ દરેક વખતે સાચા હોય છે એવું નથી; પણ, પ્રામાણિક અચૂક હોય છે. એમની સાહિત્યિક વિભાવનાઓ આપણી તથા અન્ય ભાષાઓની સાહિત્યિક પર્યેષણાના અંતે ઘડાતી આવેલી છે અને એટલે કોઈ સર્જકની જેમ ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાની વિવેચનક્ષમતા પ્રતિદિન વધુ સૂક્ષ્મ અને વધુ વિશદ થતી જાય છે. એ એક સાહિત્યિક કાળ તથા એકાદ સાહિત્યિક સ્વરૂપને સંદર્ભે જ સૌંદર્યચિકિત્સા નથી કરતા, મધ્યકાળથી માંડી

અત્યાધુનિક યુગ સુધી અને ગદ્ય-પદ્યનાં તમામ સ્વરૂપો વિશે એમણે સતત વિવેચક તરીકે કલમ ચલાવી છે. સિતાંશુ એમને જંગમ વિદ્યાપીઠ કહે છે એ કાંઈ ખોટું નથી. ૧૯૫૬થી ઉમાશંકર અને શ્રીધરાણી પદ્યમાં મુક્તિ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે; સુરેશ જોશી, ગુલામ શેખ અને એ પછી લાભશંકર-સિતાંશુથી યજ્ઞેશ દવે સુધી પદ્યથી મુક્તિનો તબક્કો ચાલે છે. અછાંદસના આક્રમક આંદોલન સંદર્ભે ઘણા વાદવિવાદ જાગ્યા. આજે ૨૦મી સદી વીત્યા પછી એ આખાય આંદોલનનાં પરિણામોને પ્રક્રિયા દ્વારા તપાસવાં ઘટે. આ કાર્ય ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા સુપેરે ‘અછાંદસમીમાંસા’ દ્વારા કરે છે.

બહુ વર્ષો પહેલાં મારી એક વિદ્યાર્થીની દક્ષા ભાવસાર અછાંદસ વિશે મહાનિબંધ કરવા ધારતી હતી. એણે એ સમયે સિતાંશુ મહેતા અને ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા બંનેના ઇન્ટરવ્યૂ કરેલા. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા આ ગ્રંથના પ્રારંભે આ મુલાકાતને પ્રગટ કરે છે. દક્ષાનો પહેલો પ્રશ્ન એ હતો કે આપણે ત્યાં છંદમુક્તિના જે પ્રયોગો થયા તે કયા પોએટિક્સના આધારે થયા હતા ? એના ઉત્તરમાં ટોપીવાળા સ્પષ્ટ રીતે ગદ્યમાં લખાયેલાં કાવ્યો અને અછાંદસને જુદાં પાડે છે. આપણી ભાષામાં ચુસ્ત અને નિયમિત છાંદસ રૂપોમાં કે પહેલા તબક્કામાં પદ્યમાં મુક્તિ શોધવાના પ્રયત્ન શરૂ થયા છે. જ્યારે બીજા તબક્કામાં ચુસ્ત અને નિયમિત છાંદસ રૂપોથી મુક્તિ શોધવાના પ્રયત્ન છે. એ એક તારણ કાઢે છે : ‘મુક્ત પદ્ય પહેલે તબક્કે પદ્યરૂપોમાં શિથિલતા કે અનિયમિતતા લાવી પછી બીજે તબક્કે પદ્યરૂપોને ફગાવી દે છે.’ આવું આખા વિશ્વની કવિતામાં થયેલું છે.

‘પ્રતીકવાદ’ને કારણે આધુનિકતાવાદની ભૂમિકા રચાઈ છે. પ્રતીકવાદીઓ પરંપરા તથા પ્રચલિત રૂઢિઓનો ત્યાગ કરે છે. છાંદસ રૂપોનો નિષેધ આ સંદર્ભે જ થયેલો છે. સિદ્ધ લયના ઠેકાણે અસિદ્ધ લયો તરફનું વલણ કવિઓનું વધતું જાય છે. પ્રાસ, નિયમિત ચરણ કે શ્લોક, સરખા માપની પંક્તિઓવાળું માળખું સિદ્ધ લયની કવિતાઓમાં જોવા મળતું. આ સૌનો છેદ ઊડે છે. અછાંદસમાં.

દેખાદેખી કે અનુકરણ નહીં પણ કવિની અનિવાર્ય

આવશ્યકતા ઉપર ટોપીવાળા ભાર મૂકે છે. અર્થાત્ જે કવિઓને પોતાની આંતરિક અભિવ્યક્તિ માટે છાંદસ રૂપો અપર્યાપ્ત લાગે અને પદ્ય એ અભિવ્યક્તિ માટે બંધન લાગે ત્યારે અછાંદસ અથવા તો અસિદ્ધ લય કવિ અભિવ્યક્તિ માટે ઉપયોગમાં લે, એ પ્રથમ શરત છે. આવું જો થાય તો જ અછાંદસ અકૃતક રહે અને સંવેદનની વધુ ને વધુ નજીક રહેવાના કવિના પ્રયત્નને સહાયરૂપ બને. અસિદ્ધ લય જ મુક્ત પદ્યને ગદ્યકાવ્યથી જુદું પાડે છે એ નિરીક્ષણ ઘણી ગૂંચો ઉકેલી આપે એમ છે. છાંદસ અને ગદ્ય વચ્ચે મુક્ત પદ્યની હરફર હોય છે. ટોપીવાળા એક બીજી ગૂંચને પણ ઉકેલે છે. પ્રવાહી પદ્ય (બલેન્ક વર્સ)ને મુક્ત પદ્ય સાથે ભેળવવાનું જરૂરી નથી. પ્રવાહી પદ્યમાં સિદ્ધ લય જ હોય છે એમ કહીને એ અછાંદસનાં ત્રણ રૂપોને નિર્દેશ છે :

- (૧) ક્યારેક અનિયમિત પંક્તિઓ વચ્ચે નિયમિત પંક્તિઓ કે નિયમિત પંક્તિઓ વચ્ચે અનિયમિત પંક્તિઓ દર્શાવતું રૂપ.
- (૨) પદ્યબંધને સદંતર છોડી દઈ અસિદ્ધ લયોના વિવિધ આંદોલો વચ્ચે વિસ્તરતું રૂપ.
- (૩) નકરા કે નર્ચા મૂળગત કેવળ ગદ્યલયને જ પ્રયોજતું રૂપ.

અસિદ્ધ લય દેખીતી અવ્યવસ્થા સર્જાવે છે. એટલે એના રચનાસિદ્ધાંતને ઝટ ઝાલવો મુશ્કેલ બને. ટોપીવાળા આ માટે નોંધે છે કે અછાંદસના મીમાંસકોમાંના કોઈકે સુબદ્ધતાના સિદ્ધાંતની, આવર્તનના સિદ્ધાંતની, સંગઠનના સિદ્ધાંતની, અનિશ્ચિતતાના સિદ્ધાંતની અને અવાજના સિદ્ધાંતની તરફદારી કરવી રહી. આટલી સ્પષ્ટ સમજણ કર્યા પછી ઉમાશંકર જોશીથી માંડી રાજેશ પંડ્યા સુધીના કવિઓની નમૂનારૂપ અછાંદસ કવિતાઓને લઈને ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ પોતાની વિચારણાનાં ઠોસ ઉદાહરણ આપ્યાં છે. અહીં ઉદાહરણરૂપ લીધેલી રચનાઓ ગુજરાતી અછાંદસ ઉત્તમ કવિતાઓ છે એવું નથી. પણ વિલક્ષણ કવિતાઓ અચૂક છે. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ અહીં લીધેલ કવિઓમાં યજ્ઞેશ દવે નથી. અહીં મૂળ કારણ હું સમજું છું ત્યાં સુધી એ છે કે છંદ સિદ્ધ કર્યા પછી જ છંદને છોડી શકાય એવી ટોપીવાળાની સમજ છે. સાચકલ છુટ્ટા હાથ

રાખી એ જ ફેરવી શકે જેને સાચકલ પાકેપાકી આવડતી હોય, એમ હું કહેતો આવ્યો છું. આ સંદર્ભમાં એ દક્ષા ભાવસાર સાથેની મુલાકાતમાં કહે છે :

‘છંદ ઉપર કામ કર્યા વિના સીધું જ અછાંદસ લખનારમાં વિચારના કટકાઓ આવી જાય છે. અને એને ગદ્યની આડીઅવળી પંક્તિઓમાં એ ગોઠવી દે છે.’

ટોપીવાળાનું માનવું છે કે આવા કવિઓની કવિતામાં પુનરાવર્તનો ખૂબ થતાં હોય છે. ‘અનએડીટેડ’ વાક્યોનાં વાક્યો આવતાં હોય છે; અપ્રસ્તુત યાદીઓ આવતી હોય છે, વિશેષણોની વણજાર ચાલતી હોય છે. જ્યાં સુધી છાંદસની ભૂમિકા કવિ જાણતો ન હોય ત્યાં સુધી એની અછાંદસ રચનાઓમાં છાંદસનો તનાવ આવતો નથી. તથા સમાંતર ચાલનારી લયની કારીગરીઓ એ કરી શકતો નથી. અને ગાંધીજીની જેમ ટોપીવાળાજી કહે છે ‘જેને છાંદસના ક્ષેત્રની ખબર નથી, એને અછાંદસ લખવાનો અધિકાર નથી.’ મનહર મોદી તથા પ્રબોધ પરીખમાં તાર્કિકતાનો છેદ છે અને માત્ર સાહચર્યની ભૂમિકા અછાંદસમાં સિદ્ધ થાય છે. ઈન્દુ પુવારના ગદ્યને એ લવારી કહે છે. અને લાભશંકર ઠાકરની નજીકની આ લવારી છે એમ નોંધે છે. મનહર મોદીમાં એને સપાટી પરનું ટેન્શન દેખાય છે. સિતાંશુના અછાંદસ સંદર્ભમાં એ ખૂબ જ પોઝીટીવ છે. ‘જટાયુ’ લખીને છંદ ઉપર પોતાની પકડ સિદ્ધ કરી ચૂકનાર સિતાંશુ કોઈ અનિવાર્યતાને કારણે અછાંદસ સેવે છે. લાભશંકરના સંદર્ભમાં હવે આવી ગયેલું મેનરીઝમ એમને અકળાવે છે. ‘ઓબઝર્વિંગ સેલ્ફ’ને લાભશંકરે ઢાંકી દીધી એવી એમની ફરિયાદ છે. આવું કેમ થયું હશે એમ વિચારતાં તે એ તારણ ઉપર પહોંચે છે કે એકસરખી ભાષા, એકસરખી રીતે કોઈ કવિ વાપરે તો વધુ પડતી પરિચિતતાને કારણે જડત્વ આવે છે. આ પરિચિતપણાને અપરિચિતની હદ સુધી લઈ જ જવો પડે. છાંદસથી અને એની સર્જનાત્મક યુક્તિઓ-પ્રયુક્તિઓથી કવિએ દૂર રહેવું જ પડે. સાહજિકતાના નામે ઘણા અછાંદસ કવિઓ કેમેરા ખુલ્લો મૂકી દે છે અને તત્ક્ષણ જે કાંઈ દેખાય એને કાગળ ઉપર ઉતારતા જાય છે. ઓટોમેટીક રાઈટિંગ ઘણી વાર દિશાહીન કરી મૂકે છે.

ફિલ્મની જેમ અછાંદસ કવિતાને પણ ‘અનએડીટેડ’ પ્રગટ કરવા જેવી નથી હોતી. આપણી ભાષામાં અછાંદસ લખનાર કવિઓનું વર્ગીકરણ કરી શકાય એમ છે :

૧. ગાંધીવાદી કવિઓનું અછાંદસ : અહીં ઉમાશંકર, મનસુખલાલ ઝવેરી, સ્નેહરશ્મિ તથા ઉશનસ, જયંત પાઠકનો સમાવેશ કરી શકાય.
૨. પ્રિયકાન્ત મણિયાર, હસમુખ પાઠક એ રાજેન્દ્ર-નિરંજનની પેઢીના કવિઓ છે.
૩. સુરેશ જોશી, ગુલામમોહમદ શેખ એ આધુનિકતાના ઉષ્કાળના કવિઓ છે.
૪. લાભશંકર ઠાકર, સિતાંશુ મહેતા, મનહર મોદી, ચિનુ મોદી, રાવજી પટેલ, મણિલાલ દેસાઈ, અનિલ જોશી, એ અછાંદસના પ્રયોગશીલ કવિઓ છે.
૫. રઘુવીર ચૌધરી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, હરિકૃષ્ણ પાઠક, હર્ષદ ત્રિવેદી એ બે પેઢી વચ્ચે સમતુલા સાચવવા પ્રયત્ન કરતા અછાંદસ કવિઓ છે.
૬. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પન્ના નાયક, વિપિન પરીખ, સુરેશ દલાલ, હરીન્દ્ર દવેથી અલગ પડતા મુંબઈગરા અછાંદસ કવિઓ છે.
૭. જ્યારે ભૂપેશ અધ્વર્યુ અને રાજેશ પંડ્યા અત્યાધુનિક અછાંદસ કવિઓ છે.

ટોપીવાળા આ સાથે (મैं પાડેલા) જૂથના કવિઓના અ-છાંદસને ઝીણી આંખે અને સરવા કાને વાંચે-સાંભળે છે. આ સાતેય જૂથ વિશેનાં એમનાં તારણો જોવા જેવાં છે :

ગાંધીવાદી જૂથના પ્રમુખ કવિ ઉમાશંકર છે. ‘એક પંખીને કંઈક’ રચનામાં ‘ગાલગાગા’નું આવર્તન ‘એક પંખીને કંઈક કહેવું હતું’માં સંભળાય છે અને એ નોંધે છે : ‘પારંપરિક છાંદસ પ્રણાલિ કવિને લયસૂઝ આપે છે અને રૂઢ લયમાંથી અરૂઢ લયમાં જવા માટે એક પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડે છે.’ એમને અહીં અડધીપડધી સચવાતી પ્રાસ-વ્યવસ્થાય દષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રશ્ન ગાંધીવાદી માનસને – ‘પંખી અને માનવી વચ્ચેનો ભેદ (difference), એ બે વચ્ચેનું અંતર (distance) પ્રગટ’ કરવાનો છે. પણ, ટોપીવાળા એ નોંધે છે કે ઉમાશંકરની આ રચનામાં ‘માનવી અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો ચાલી આવેલો યંત્રયુગીન વિચ્છેદ એનું અહીં જુદું રૂપ લઈને આવે છે.’ ગાંધીવાદી

માનસિકતા ધરાવતા કવિએ કેવળ પારંપરિક ભાષાભિવ્યક્તિનાં ઢબછબથી છૂટાં નથી પડવાનું, એમની માનસિકતામાંથી નીપજતી અનુભૂતિનો પિંડ પણ અલગ દષ્ટિકોણથી ઘડવાનો હોય છે. ઉમાશંકર સિવાય ભાગ્યે જ એમની પેઢીના કોઈ કવિ આ સીમા વળોટી શક્યા છે. જ્યંત પાઠક તો ચાટુક્તિ પાસે જ વિરમે છે. બીજા જૂથના કવિઓમાં પ્રિયકાન્ત લયાસક્ત પ્રતીકવાદી કવિ હોવાથી અ-છાંદસ સાથે સંબંધ બાંધવા એમને ઘણું છોડવાનું છે. ‘એ લોકો’ જેવી રચનામાં તેમ થઈ પણ શક્યું છે. આ કવિ ભારે સેન્સ્યુઅસ છે. એમની આ શક્તિ અ-છાંદસમાં પણ કારગત નીવડે છે. ચન્દ્રકાન્ત સ્વાભાવિક રીતે જ –

ત્યાં ત્યાં દૂર દૂર દૂર દશ હજાર માઈલ દૂર
નાહીને, વાળ કોરા કરવા મૂકીને છૂટા
કપડાથી ઝટકોરતી
હે છોકરી !
અહીં મને તારા છાંટા ઊડે છે.

– પાસે અચૂક અટકે છે. મને એમ હતું કે ‘ત્યાં’નું તથા ‘દૂર દૂર’નું પુનરાવર્તન એને કશુંક કહેવા ઉશ્કેરશે. ‘આહું અભ્ર’માં ‘અભ્ર’ પાસે એનો ખમચાટ સાંભળવા મારા કાન આતુર હતા; પણ ખેર, હસમુખ પાઠકને એ તંતોતંત ન્યાય કરે છે. એને હસમુખ પાઠકે યોજેલું અજામિલની મન:સામગ્રી માટેનું નાટ્યગદની લગોલગ પહોંચતું અછાંદસ તરત નજરે ચડે છે.

સુરેશ જોશીએ અન્ય ભાષાનાં કાવ્યોનો તરજુમો કર્યો. અને એ અનુવાદથી જે ઢાંચો તૈયાર થયો, એ સ્વતંત્ર રીતે અછાંદસ કવિતા માટે સુરેશભાઈ(દલાલ નહીં જ)એ અને શેખ-પ્રાસન્નેય-અનિરુદ્ધે ઉપયોગમાં લીધો. ટોપીવાળા આ વાત તરત નોંધે છે અને કહે છે : ‘સુરેશ જોશીના કાવ્યાનુવાદોના ગદ્ય અને ગુલામમોહમ્મદ શેખની રચનાઓએ ગુજરાતી અછાંદસને પ્રારંભિક પીઠિકા પૂરી પાડી છે. અહીં એ એક, એ સમયે ખૂબ ચર્ચિત ‘કુણ્ઠિત સાહસ’ શબ્દયુગ્મને પણ ઇન્ટરપ્રીટ કરે છે અને કહે છે : ‘જોઈ શકાશે કે અહીં (એટલે ‘કવિનું વસિયતનામું’ રચનામાં) છંદ છોડવાનું અને પ્રાસ છોડવાનું સાહસ છે પરંતુ પુનરાવર્તિત થતા લયઘટકોના આશ્રયે અછાંદસને કુંઠિત રાખવા કવિ તત્પર રહ્યા છે’ સુરેશભાઈ પર એ

રવીન્દ્રપ્રભાવ અને પ્રતીકશૈલીનો ફેન્ચ પ્રભાવ તારવી બતાવે છે.

લાભશંકરના અછાંદસ અંગેનું એમનું નિરીક્ષણ પણ એટલું જ સચોટ છે. એ કહે છે : ‘સમાન્તરતાઓ, પુનરાવૃત્તિઓ, લયસમૂહોનાં આવર્તનો, વાક્યતરેહોના વિરોધો, વાક્યવિરામો – આ બધાંના આધારથી રચના (અવાજને ખોદી શકાતો નથી)’ના હાર્દને ઉપસાવતું અછાંદસ ગુજરાતી અસિદ્ધ લયની વિશિષ્ટ સિદ્ધિ છે’. સિતાંશુનું અછાંદસ એમની પાસે અલગ વિચારણા કરવા પ્રેરે છે. ટોપીવાળા અંગ્રેજી Verseનો અર્થ ફરવું (turn) થાય છે એને આધારે તારવે છે : ‘ફરી ફરી ફરવું, પુનરાવૃત્ત થવું, છાંદસમાં એ રીતે પુનરાવૃત્ત થતો નિયમિત લય હોય છે ત્યારે અછાંદસમાં અનિયમિત કે મુક્ત લય હોય છે અને તેથી કાવ્યનું પ્રમાણમાં સરલ સંચલન (simple movement) બહુસંચલન (multiple movements)માં પરિણમે છે. પ્રાણવાન કવિ આવા સાહસને જતું નથી કરતો.’

મનહર પૂર્વાનુમાન ન થઈ શકે એ રીતે સર્ગવિગ સાથે સર્ગવિગે અછાંદસ લખતો જણાય છે. કાવ્યશાસ્ત્ર જેનાથી અનભિજ્ઞ છે એવાં ધોરણો સ્થાપિત કરવામાં એણે કેટલાક જ સાથે મારો સમાવેશ કર્યો છે. અને એને એ અપર કાવ્યાત્મક (xenopoetic) કહે છે. રાવજી પટેલ લયના નુસખાઓથી અછાંદસને પોતીકો ઘાટ આપે છે, તો, અનિલ જોશી મારમાર લયનો કવિ હોવા છતાં લય તથા પ્રાસના સાજસામાનથી દૂર રહીને અછાંદસ કઈ રીતે સિદ્ધ કરે છે, તે દેખાડે છે. મણિલાલ દેસાઈને તળલયનો કવિ થઈ અછાંદસમાં આંતરલયનો અખતરો કરતો એ વર્ણવે છે. ચંદ્રકાન્ત શેઠની રચના એની પાસે કહેવડાવે છે કે ‘અછાંદસ એ ખામીભર્યું ગદ્ય અને ખામીભર્યું પદ્ય છે – એ બેનું વિશિષ્ટ મિશ્રણ છે.’ રઘુવીર ‘કવિતામાં ઝાઝે ભાગે સંવેદનને વિચારથી ઊંચકવાનો’ ઉદ્યમ કરતા જણાય છે, પણ, ‘ફૂટપાથ અને શેઢો’માં વિચારને સંવેદનથી ઊંચકી લેવામાં હદ પરિણામ આવ્યું છે. પન્ના નાયકની રચનાને ઝીણવટથી જોયા પછી એ તારવે છે કે ‘છંદ, પ્રાસ, અનુપ્રાસ, અલંકાર કે પ્રતીક-કલ્પન જેવી કાવ્યસામગ્રીને કોરાણે મૂકી કથન અને નાટ્યથી દર્શ્યસંકલના કરતા

કાવ્યરચનાના ગદ્યનો ભાવફલક અહીં એવો સઘન છે કે ઇમર્સનની જેમ કહેવું પડે કે આ વાક્યોને કાપો અને એમાંથી લોહી વહેશે.' ભૂપેશ અધ્વર્યુમાં મૃત્યુની સઘન ઐન્દ્રિક સંકુલતાને નિર્દેશીને એના અછાંદસને તપાસતાં પહેલાં જ મહાન સંગીતકાર શૂબર્ટના અવતરણમાંથી આપણને પસાર કરે છે. શૂબર્ટ કહે છે : 'મોટો સંગીતકાર મહા સર્ગ યુદ્ધ (Battle of Inspiration)માં સપડાય છે જેમાં સૈન્ય બહુ જ નિરંકુશપણે બેફામ વર્તતું હોય છે પણ એવે વખતે આવા તોફાનમાં સંગીતકારે માથું ઠેકાણે રાખવું પડે છે અને સૈન્યને દોરવું પડે છે.'

આમ ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા પોતાની અને આપણી

અછાંદસ અંગેની વિચારણા ઉદાહરણોને આધારે વિશદ કરી આપે છે. આવા ઝીણું ઝીણું સાંભળતા અને બે પંક્તિના અવકાશને વાંચી શકતા અધિકારી સજ્જ ભાવકશ્રેષ્ઠ આપણને મળ્યા કરો.

છેવટે સ્વભાવગત ઊહાપોહ :

રાધેશ્યામ શર્મા, રમેશ પારેખ, રાજેન્દ્ર શુક્લ, દિલીપ ઝવેરી, આદિલ મન્સૂરી, ઇન્દુ પુવાર, સરૂપ ધ્રુવ, યજ્ઞેશ દવેની ગેરહાજરી નિર્લેતુક તો ન જ હોય. મેં ઉપર નિર્દેશેલા કવિઓનું અછાંદસ મને ઘણી વાર રોમાંચિત કરી ગયું છે; પણ પસંદ અપની અપની એવું કહી ન હું છૂટી શકું, ન ચંદ્રકાન્ત - અસ્તુ.

નવા આગ્રવન સભ્યો

(૨૦૦૬થી -)

કીર્તિકાન્ત પુરોહિત, વડોદરા

રાજેન્દ્ર રોહિત, વડોદરા

ઊર્મિલા પટેલ, વાંકાનેર

રાજેશ મકવાણા, મહેસાણા

ગિરીશ ચૌધરી, વ. વિદ્યાનગર

યોગેશ જોશી, અમદાવાદ

દિનેશ સાકરિયા, કિલ્લે પારડી

પ્રકાશ પંડ્યા, મહેસાણા

વૈશાલી ધોળકિયા, અમદાવાદ

પલ્લવી વ્યાસ, અમદાવાદ

નીતાબહેન ચૌધરી, ભરૂચ

કૃષ્ણા ચિતલિયા, મુંબઈ

ઝોરા વાઘેલા, વડોદરા

રજનીકાન્ત સોની, ભુજ

કેશુભાઈ દેસાઈ, ગાંધીનગર

અશોકભાઈ દવે, અમદાવાદ

બળવંત મારી, અમદાવાદ

ભરત ઠાકોર, વડોદરા

દશરથ પટેલ, તોરણિયા

જયંતિ એમ. દલાલ, મુંબઈ

હિમાંશુ પટેલ, યુએસએ

આરતી ત્રિવેદી, અમદાવાદ

સૌરભ શાહ, અમદાવાદ

ભરત પંડ્યા, વડોદરા

પ્રવેશિકા : મગનભાઈ દેસાઈ

વિવેચનમાં વહેતું ગાંધીચેતનાનું નૈતિક ર ત

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

માહિતીતંત્રવિજ્ઞાનને કારણે જે પ્રમાણમાં વૈશ્વિકીકરણની ભૂમિકા પર અંગ્રેજી ભાષાનું વર્ચસ ઊભું થયું છે, જે પ્રમાણમાં પ્રજાએ અંગ્રેજી તરફ દોટ મૂકી છે અને જે પ્રમાણમાં સ્થાનિક ભાષાઓની સ્થિતિ જન્મી છે એ બધું જો ચિંતા પ્રેરે તેવું છે, તો કોર્પોરેટ સંસ્કૃતિ અને મોંલ સંસ્કૃતિએ માત્ર ખરીદવેચાણની ધરી પર જે ગ્રાહકસમાજ ઊભો કર્યો છે અને એ ગ્રાહકસમાજ-અંતર્ગત ધર્મ, શિક્ષણ અને રાજકારણની કટોકટી ઊભી કરી છે એ બધું વધુ ચિંતા પ્રેરે તેવું છે. આવા સમયે આશ્ચર્યજનક રીતે મનોરંજનક્ષેત્રની દિશામાંથી દિગ્દર્શકની કલ્પના બહાર ‘ગાંધીગીરી’ના નુસ્ખા રૂપે ફૂટેલો ગાંધીવિચાર-પદ્ધતિ માટેનો તણખો આપણા કહેવાતા વિકાસને નવેસરથી જોવા પ્રેરે તો નવાઈ નહીં. ભાષાની, મૂલ્યોની અને સંસ્કૃતિની આવી અવનતિ વખતે ‘મગનમાધ્યમ’ જેવી સંજ્ઞા સાથે જોડાયેલા મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈનાં લખાણોનો સંપાદિત ગ્રંથ ‘પ્રવેશિકા’ (૧૯૬૩, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ) ધ્યાન પર લેવા જેવો છે. એમાં એમણે લખેલી પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓ અને એમણે લખેલા ઉપોદ્દ્યાતો તેમજ નિવેદનો મારફતે ગાંધીયુગની ભાષાસમજ, સંસ્કૃતિસમજ અને સાહિત્યસમજ ઊતરી આવી છે. અહીં અભ્યાસમાં ‘પ્રવેશિકા’ કેન્દ્રમાં રહેશે, પણ સાથે સાથે પુસ્તકોનાં વિવેચનોને સંચિત કરતું એમનું ‘પ્રવેશિકા’નું પુરોગામી પ્રકાશન ‘વિવેકાંજલિ’ (૧૯૬૦, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ) પણ ખપમાં આવશે.

મગનભાઈ ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ ‘હરિજનબંધુ’

અને ‘નવજીવન’ પત્રોના તંત્રી રહ્યા છે. આ નિમિત્તે એમને પુસ્તકો સાથે સંકળવાનું બન્યું છે. અને એના પરિણામ રૂપે એમણે ગાંધીયુગીન વિચારધારા અને મૂલ્યધારામાં કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે. વિવેચનની મુખ્ય ધારામાં ભાગ્યે જ ઉલ્લેખાતું એમનું કાર્ય, આજે આધુનિક યુગનું અનુઆધુનિક યુગમાં પર્યવસાન થતાં, નજીકથી તપાસ માગે છે. મગનભાઈ જો કહે છે કે લેખક પાસેથી ‘કેવળ સાહિત્ય’ કહી શકાય તેવી પ્રવૃત્તિની આશા રખાય જ નહિ, અને સાચું સાહિત્ય કદી એવું કેવળ હોતું નથી; તો આજનો આધુનિકતાવાદી પણ ‘કેવળ સાહિત્ય’ની ભૂમિકાએથી હટી, સાહિત્ય ‘કેવળ’ હોતું નથી-ની ભૂમિકા પર પહોંચ્યો છે. આ ભૂમિકા પરથી સાહિત્યકૃતિને અંદરની સાથે તેમજ બહારની સાથે જોતો થયો છે. આધુનિકતાવાદી સાહિત્ય જાતમાં ઊંડું ઊતરતું અને જગતને જાત સાથે જોડતું (તેથી સ્વપ્ન, વિસ્થેદ, તરંગ, અચેતન, વગેરેને ખોજતું) ઉદગ્ર સાહિત્ય (Vertical Literature) છે, તો અનુ-આધુનિકતાવાદી સાહિત્ય જાતથી બહાર પ્રસરતું અને જાતને જગત સાથે જોડતું (તેથી સંબંધો, સંદર્ભો, સામાજિક પરિસ્થિતિઓ, વગેરેમાં ઊઘડતું) સમતલ સાહિત્ય (Horizontal Literature) છે. ગાંધીયુગના સમતલ સાહિત્ય સાથે એનું એક યા બીજી રીતે અનુસંધાન છે.

અલબત્ત, મગનભાઈના લોકસંગ્રહને તાકતા સમાજથી લોકવિગ્રહ ઊભો કરતો આજનો ગ્રાહકસમાજ તદ્દન જુદો છે. સ્વરાજની ઝંખના સાથે સુરાજ્યનો તેમજ જગતીય સર્વોદયનો આદર્શ સામે રાખતો મગનભાઈનો

સમાજ અને હિંસા, બળાત્કાર, અત્યાચાર, ભ્રષ્ટાચાર ને મૂલ્યહ્રાસનાં વરવાં રાજકારણ-ધર્મકારણથી રગદોળાતા વાસ્તવને વહેતો આજનો સમાજ – આ બે વચ્ચે ખાસ્સું છેટું છે. મગનભાઈના વિવેચનમાં વહેતું ગાંધીચેતનાનું નૈતિક રક્ત એક રીતે એને અકારણ આગ્રહી રાખી વારંવાર સાહિત્યને શિક્ષણના ઉપકરણની જડ ભૂમિકાએ થાપે છે ખરું, પરંતુ સાહિત્યની મૂળભૂત સંવેદનાની ભૂમિકાને સ્પર્શવામાં અને સાહિત્યની ઉત્તમતાને મૂલવવામાં ભાગ્યે જ પાછું પડે છે.

‘કુંવરભાઈનું મામેરું’માં આવતા ચમત્કાર સંદર્ભે મગનભાઈ લખે છે : ‘પણ હકીકતની દષ્ટિ જુદી છે અને કાવ્યના રસાસ્વાદની દષ્ટિ જુદી છે. હકીકત તરીકે ગમેતેમ માનો, હકીકત તરીકે એ ખોટું માનતા હો તો પણ કાવ્ય તરીકે આ સાચું માની શકો એટલું કલ્પનાબળ હોય તો જ આ કાવ્યનો રસાસ્વાદ લઈ શકાય’ (પૃ. ૧૦૪) તો, ‘સુદામાચરિત’ની ભાગવતકથા સાથે તુલના કરી દર્શાવે છે : ‘પ્રેમાનંદ ભક્તિકથાને તો ફેંકી દઈ ન શકે; પણ તે આખ્યાનની મૂળ આકર્ષકતા નથી. કવિએ એની અદ્વિતીય ઢબે પોતાની કૃતિમાં, કાલક્રમદોષ વહોરીને, જે લૌકિક રસચટકા ઉમેર્યાં છે અને પોતાની સચોટ વર્ણનશક્તિ દાખવી છે તે તેને ચિરંજીવ બનાવે છે’ (પૃ. ૧૧૨). મગનભાઈએ કથાવિવેચનમાં પણ શ્રાવ્યકથા અને વાચનકથાના ભેદને સારી રીતે ઝડપ્યો છે : ‘વાચન વેળા, બેની સરખામણીમાં આપણને ગ્રહણ કરવામાં કાંઈક નિરાંત અને સ્વતંત્રતા હોય છે, શ્રવણ વેળાનું પરાવલંબન નથી હોતું. વાંચતાં કાંઈ ખૂટતું કે તૂટતું લાગે તો પાનાં આગળપાછળ કરી લઈ શકીએ, કથકના હવામાં ગયેલ બોલ તો માત્ર સ્મૃતિથી પાછા આણી શકાય... વાચનવેળાના આપણા આરામી મનોવ્યાપારને લઈને, લેખક પણ કાંઈક મન્દ પ્રવાહે પોતાનું કામ લઈ શકે, વાચકની વધુ એકાગ્રતા મેળવી શકવાથી પોતાના મુખ્ય વાર્તાપ્રવાહમાં નાનામોટા ઉપપ્રવાહોના સંગમો યોજતો જઈ શકે...’ (પૃ. ૧૫૫). આ ભેદ કર્યા પછી મગનભાઈ માર્મિક તારણ પર આવે છે : ‘અંગાંગી ભાવે એ બધાં એકરૂપ બનીને એક રમણીય કથાશરીરને જન્મ આપે છે’ (પૃ. ૧૫૫). ‘રમણીય કથાશરીર’ જેવી અભિવ્યક્તિમાં

મગનભાઈ સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રની સાહિત્યસમજને ઉત્તમ રીતે અંકે કરી લે છે. ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના કરેલા સંક્ષેપ (ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ૧૯૫૭) નિમિત્તે પાત્ર સરસ્વતીચન્દ્ર ઉપરની મગનભાઈની પ્રતિક્રિયા પણ યુગસારગ્રાહી છે : ‘જીવન અને પુરુષાર્થ પરત્વે અમુક રીતનું પાંડિત્યપૂર્ણ શૈથિલ્ય અને ડામાડોળ વેવલાપણું સરસ્વતીચન્દ્રના પાત્રમાં જોવા મળે છે તે તેના આવેખકે જ્ઞાનપૂર્વક બતાવ્યું હશે કે સહેજે ઊતરી ગયું હશે, એ કહેવું અઘરું છે. પરંતુ અંગ્રેજી શિક્ષણે પેદા કરેલી આ મનોદશા એક હકીકત છે’ (પૃ. ૩૫૮).

‘પ્રવેશિકા’ના પુરોગામી વિવેચનસંગ્રહ ‘વિવેકાંજલિ’માં પણ મગનભાઈ પન્નાલાલની ‘વળામણાં’ને વધાવવામાં કે ગુલાબદાસ બ્રોકરની ‘ગુલામદીન ગાડીવાળો’ જેવી વાર્તાને અલગ તારવવામાં નિષ્ફળ નથી ગયા. આ જ પુસ્તકમાં ‘માસિકજીવી’ અને ‘પુસ્તકજીવી’ વાર્તાઓનો ભેદ તેઓ સ્વીકારે છે, તો કાવ્યની વ્યાખ્યામાં એમણે એમની સૂત્રક્ષમતા અને સૂઝ એકસાથે પ્રગટ કરી છે : ‘કાવ્યનો દેહ અનુમાનથી નહિ, પણ ઉપમાનથી ઘડાય છે’. મેઘાણીના ‘રા’ ગંગાજળિયો’ જેવા પુસ્તકની છપાઈ-બંધાઈને મિષે એની શિષ્ટતાને એમણે જુદી રીતે વધાવી છે : ‘આ કાંઈ રેલવે-નવલ નથી. એને તો શિષ્ટ સાહિત્યગ્રંથના ઓપ ઘટે.’ એ જ રીતે ‘કાવ્યતત્ત્વવિચાર’ અને ‘કાવ્યની શક્તિ’નો ભેદ પણ બરાબર ઉપસાવી આપ્યો છે. મગનભાઈ બતાવે છે કે આનંદશંકર વિવેચનમાં કાવ્યના વસ્તુ કે તત્ત્વ ઉપર વધારે ને વધારે નજર રાખે છે, તે વસ્તુને નાયકના અંતર પર પહોંચાડવાને માટે કવિનાં જે સાધનો, જે યુક્તિઓ તેની તરફ તેમણે પોતાનાં વિવેચનોમાં મુખ્ય વલણ નથી રાખ્યું. તો, આની સામે મગનભાઈ રા. વિ. પાઠકની વિશેષતા ચીંધતાં કહે છે કે તેમનું મુખ્ય વલણ કવિનાં સાધનોની શક્તિના પૃથક્કરણ તરફ વિશેષ લાગ્યું છે. ‘કાવ્ય-તત્ત્વવિચાર’ની શૈલી વિશે મગનભાઈને જે એક ચિત્ર રૂપે અનુભવ થયો એ અંગેનો પરિચ્છેદ તો મગનભાઈના જીવંત વિવેચનનો નમૂનો બની રહે છે : ‘શરૂનાં પાનાંમાં એમ લાગે છે કે જાણે આપણે અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનાં વાદળોની છાયામાં ગુજરાતી ભૂમિ પર ચાલીએ છીએ.

તેથી ગુજરાતી ભૂમિ છવાયેલી લાગે અને વાદળથી અકળામણ અને બફારો તો થાય જ. આગળ ગ્રંથાવલોકન તરફ જતાં એ વાદળી વરસી જાય છે અને એના સિંચનથી પરિતૃપ્ત ગુજરાતી ભૂમિ જોવા તથા સૂંઘવા મળે છે, તેથી ત્યાં ગુજરાતી ભાષાની સ્વતંત્ર શક્તિનાં પણ દર્શન થાય છે' ('વિવેકાંજલિ' પૃ. ૭૭)

ગુજરાતી ભાષાની સ્વતંત્ર શક્તિ આજે જે રીતે ખીલી છે અને એની ક્ષમતા જે રીતે વિકસી છે એનાં પ્રેરક બળોમાં મગનલાલ પ્રભુદાસ દેસાઈ મોખરે છે. ગુજરાતી ભાષાને માધ્યમ તરીકે અખત્યાર કરવામાં, ગુજરાતીને એની શુદ્ધ જોડણી પરત્વે સ્થિર કરવામાં, વિવિધ વિદ્યાશાખાઓની પરિભાષાઓને ઉત્તેજન આપવામાં અને વિવિધ વિદ્યાશાખાઓ સશક્ત રીતે પોતાના વિષયને ગુજરાતીમાં અભિવ્યક્ત કરી શકે એવી રીતે એને પુષ્તતા તરફ વાળવામાં મગનભાઈનું પાયાનું દર્શન અને પ્રેરક કાર્ય છે, અને 'પ્રવેશિકા'ના અનેક લેખોમાં એ અવારનવાર જોઈ શકાય છે.

ભાષાની ક્ષમતાને વિસ્તારવામાં અને નવા વિચારોને ધારણ કરવામાં અનુવાદની કામગીરી મહત્ત્વની છે અને એની જિકર પણ 'પ્રવેશિકા'માં વારંવાર કરવામાં આવી છે. અનુવાદ અંગેની એમની કેટલીક વિચારણા આજે પણ મહત્ત્વની છે.

(૧) અર્થકારણ, સમાજકારણ, ધર્મકારણ તેમજ રાજ્યકારણની બધી વિદ્યાઓ અંગ્રેજીમાં ભણાય છે. એટલું જ નહીં એ અભ્યાસ ઉપર તેમને ખેડનાર પ્રજાનાં સંસ્કૃતિ અને વિચારોનીય અસર છે. આપણી ભાષામાં એ બધું ભણાય એટલું જ નવી કેળવણીનું કામ નથી, એ વિદ્યાઓનું મૌલિક ખેડાણ પણ જનમવું જોઈશે અને દુનિયાની પ્રજાઓમાં જે વિશેષતા આપણી પ્રજા ધરાવે છે તેની ખૂબી તેમાં ઉતારવી જોઈશે. (પૃ. ૩૩૦)

(૨) ભાષાની શક્તિ ખીલવવા કેટલીક બાબતમાં મૂળ કરતાં અનુવાદ-લખાણ વધુ મદદ કરી શકે, જે દશામાં આપણું સાહિત્ય છે તેને માટે તો ખાસ લાગુ પડે છે. (પૃ. ૬૫)

(૩) આ અનુવાદ માટે યોગ્ય શબ્દો મેળવવા મૂળ

પાલિગ્રંથો તેમણે ફેંદા છે જેથી અંગ્રેજી અનુવાદનો અનુવાદ ન થઈ બેસે. (પૃ. ૭૪)

(૪) મૂળને બરોબર વફાદાર રહેવું જોઈએ એ તો ઉઘાડું છે. પરંતુ તે વફાદારી અનુવાદની ભાષાના નિયમોથી હોવી જોઈએ. અને એને ભાવતા પ્રવાહમાં તે થવો જોઈએ... અનુવાદ એવો નહીં હોવો જોઈએ કે જેમાં ભાષાપ્રવાહ જ ન હોય (પૃ. ૨૮૩)

'વિવેકાંજલિ'માં પણ એમણે અનુવાદ, વેશાન્તર અને અનુવેશ વચ્ચે ફરક કર્યો છે તે પણ જોઈ લેવા જેવો છે : 'પરભાષામાંથી કોઈ ચીજ આપણને આકર્ષે તો એનો સળંગ કે સંક્ષિપ્ત અનુવાદ એ સહજ અને સુયોગ્ય ગણાય તેને બદલે તેની વસ્તુ લઈ વેશાંતર કરવું (જેવું કે શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ ટૉલ્સ્ટોયના નાટકનું 'તિમિરમાં પ્રભા' કર્યું છે) એ ઓછું સહજ અને અનુવેશ તો ત્રીજે નંબરે ગણાય.' (પૃ. ૫)

વળી, ભાષાની ક્ષમતાના વિચારને પરિભાષાક્ષેત્રમાં ખેંચી લાવીને મગનભાઈ અગત્યનું નિરીક્ષણ આપે છે : 'હા, તે માણસ શિક્ષણશાસ્ત્રની અથવા માનસશાસ્ત્રની પરિભાષા કદાચ ન વાપરતો હોય, ન વાપરી જાણતો હોય; પરંતુ પરિભાષા દર્શન નથી. પરિભાષા હોવા છતાં દર્શન ન હોય અને દર્શન હોય તો પરિભાષાની ગરજ મર્યાદિત બની જાય છે, દર્શન પોતાની ભાષા સરજી લે છે.' (પૃ. ૧૮૫). તો, અન્યત્ર પરિભાષાઘડતર સંદર્ભે પર્યાયની ચર્ચા કરતાં મગનભાઈએ રજૂ કરેલો વિચાર લક્ષમાં રાખવા જેવો છે : 'પર્યાય પસંદ કરવા માટે માત્ર અંગ્રેજી શબ્દ સમજ્યે ન પતે; તે શબ્દને અંગેના બીજા અનેક તેને સંબંધ અને વિરોધી શબ્દો ને ભાવો જોઈ લેવા જોઈએ. પછી સરળ, સ્પષ્ટ અને સૌને સમજાય એવો ભાવવાહી શબ્દ ખોળવો જોઈએ. તે પર્યાયની વિકાસક્ષમતા જોવી જોઈએ, જેથી સાધિત રૂપો બની શકે' (પૃ. ૨૬૨).

'પ્રવેશિકા'નો ધ્યાન ખેંચનારો લેખ 'સત્તાવનની શતાબ્દી' છે. ૧૮૫૭ની દોઢસોમી જયંતી આજે ઊજવાતી હોય ત્યારે ૧૮૫૭ની શતાબ્દી ટાણે વિજયશંકર મંછારામ ભટ્ટના પ્રકાશિત પુસ્તક '૧૮૫૭ - આટલું તો જાણજો' (ન્યૂ ઓર્ડર બૂક કંપની, અમદાવાદ) પર મગનભાઈએ આ આમુખ લખ્યો છે. એનાં બે તારણો આજે પણ નવેસરથી

વિચારવા પ્રેરે તેવાં છે.

(૧) કંપની સરકારે તેની લશ્કરી સત્તા બેસાડી હતી પણ તેથી કાંઈ તે હિંદની કાનૂની હાકેમ નહોતી. તેને મારી કાઢવા હિંદનો બાદશાહ કહે તે, આ રીતે જોતાં, ખરેખર હિંદનું રાષ્ટ્રીય યુદ્ધ કેમ ન કહેવાય ? ગળેપડુ પરદેશી કંપનીની સામે હિંદના બાદશાહે યુદ્ધનું આહ્વાન કર્યું હતું એ સત્તાવનની યથાર્થ સમજૂતી નહીં ? એ રીતે જોતાં કંપનીએ બાદશાહ સામે બંડ કર્યું એમ ન કહે ? (પૃ. ૨૦૪)

(૨) હિંસક ક્રાંતિને માટે ગુપ્તતા અનિવાર્ય હોય છે. 'સત્તાવન'ના નાયકોને આ પણ એક નાનીસૂની મુશ્કેલી નહોતી અને દેશનો વિસ્તાર વગેરે જોતાં એ કેવડી મોટી ગણાય ? ગાંધીજીએ એમની ક્રાંતિની રીતમાં આ વસ્તુનો છોદ ઉડાડી, પ્રજાકીય સંગઠનને માટે મોટું વિદન દૂર કર્યું હતું (પૃ. ૨૦૬)

અહીં, બીજા વિચારનું બીજ મગનભાઈએ 'હિન્દ સ્વરાજ'ના ૧૭મા પ્રકરણ 'સત્યાગ્રહ - આત્મબળ'માંથી ખેંચ્યું હોવાની પૂરી સંભાવના છે. અધિપતિ કહે છે :

'સત્યને કંઈ સંતાડવાનું ન હોય એટલે સત્યાગ્રહીને ઘણી સેના ન હોઈ શકે.'

'પ્રવેશિકા'માં આ અને આવાં (જેમકે 'સત્યાગ્રહની મીમાંસા' 'કર્મયોગનું સામાજિક ભાષ્ય') ચિંતનપરક અને વિચારપ્રેરક લખાણોની સંખ્યા સર્જનાત્મક સાહિત્ય પરનાં લખાણોની સંખ્યા કરતાં ઘણી વધારે છે. પણ એ દરેકમાં પ્રાસ્તાવિક લખતાં પહેલાં એમણે કરેલી પૂર્વતૈયારી, પરિશ્રમ, સ્ત્રોતસ્થાનોનો પરામર્શ, પોતાનો આગવો પ્રવેશ અને પ્રતિભાવ - અવશ્ય જોઈ શકાય છે. અને એ બધાંની પાછળ 'શિક્ષણ એટલે સંસ્કૃતિનિર્માણ'ની જવાબદારી લઈને ચાલતો એક જાગતો શિક્ષક ડોકાયા કરે છે. આથી જ એમનાં લખાણોમાં તર્કઘોતક માંડણી અને ભાષાને અભિવ્યક્તિક્ષમ અનુનેયતા આપવાની નિપુણતાને કારણે મગનભાઈ જુદા તરી આવે છે. 'પ્રવેશિકા'ના પ્રવેશકમાં મગનભાઈ માટે કહેવાયું છે તે સાચું છે : 'કોઈ પણ વિષય નક્કર રીતે વ્યક્ત કરવાની સ્વભાષા ગુજરાતીની શક્તિની તેમણે ગુજરાતને પરખ કરાવી છે.'

આ અંકના લેખકો

શિલાસ પટેલિયા : ઈ ૧૧, ટાવર બી સૂર્યા ફ્લેટ્સ સ્વામિનારાયણનગર સામે વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨ ૦૨૬ ૫ ૬ ૫૩૪૦૧૦

ચંદુ મહેરિયા : નિરાંત ૧૪૧૬ ૧ સેક્ટર ૨ બી ગાંધીનગર ૩૮૨ ૦૦૭ ૯૮૨૪૬ ૮૦૪૧૦

રાજેન્દ્ર મહેતા : ૨૭ કૃષ્ણકુંજ વિદ્યાનગર ભાવનગર ૩૬૪ ૦૦૨ ૯૪૨૭૭ ૪૮૮૨૮

શ્રદ્ધા ત્રિવેદી : એફ ૩૧ નંદનવન ૩ સેટેલાઈટ અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫

ચિનુ મોદી : ૧૬ જિતેન્દ્ર પાર્ક સોસાયટી શંકર આશ્રમ પાસે પાલડી અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૭ ૯૮૨૬૪ ૩૯૦૧૦

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી ૬ પૂર્ણેશ્વર ગુલબાઈ ટેકરા આંબાવાડી અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫ ૦૭૯ ૨૬ ૩૦૧૭૨૧

ડંકેશ ઓઝા : ૧૦૩ ઓમ્ એવન્યૂ દિવાળીપુરા વડોદરા ૩૯૦ ૦૧૫ ૦૨૬ ૫ ૨૩૫૦૧૩૮

કિશોર વ્યાસ : ૬ મહેતા સોસાયટી એમજીએમ સ્કૂલ પાછળ કાલોલ પંચમહાલ ૩૮૯ ૩૩૦ ૦૨૬ ૭૬ ૨૩૬ ૮૯૭

વિજય પંડ્યા : લા ૬ પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર યુનિવર્સિટી બસ સ્ટેન્ડ પાસે નવરંગપુરા અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૯ ૯૮૯૮૦ ૫૯૪૦૪

સંસ્થાવિશેષ

ગુજરાતી વિશ્વકોશ

(ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ પ્રકાશન)

પરિચય અને પ્રતિભાવ

ડંકેશ ઓઝા

ગુજરાતી શિક્ષિત પ્રજા ગાંધીજીએ સંપડાવી આપેલા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના 'સાર્થ જોડણીકોશ' બદલ જેટલું ગૌરવ નથી લેતી તેથી અદકું ગૌરવ 'ભગવદ્ગોમંડળ' જેવા શબ્દાર્થકોશ માટે લે છે. પરંતુ છેલ્લા બે દાયકાથી ગુજરાતી વિશ્વકોશના જે વીસથી વધુ ગ્રંથો સમયપત્રક મુજબ નિયમિતપણે પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે તેની આ શિક્ષિતોએ ભાગ્યે જ ગૌરવપૂર્ણ નોંધ લીધી છે. ગ્રંથસમીક્ષાના ત્રૈમાસિક 'પ્રત્યક્ષ'માં રમણ સોનીએ આ ગ્રંથશ્રેણીની પૂરી સમીક્ષા આપી હતી અને એના મુખ્ય સંપાદક ધીરુભાઈ ઠાકરનો તે નિમિત્તે વીગતવાર ઇન્ટરવ્યૂ પણ કર્યો હતો – તે સિવાય, ૨૬ જેટલાં સાહિત્યનાં સામયિકોમાંથી કોઈએ તેની સમીક્ષાની કે પરિચયની તક ઝડપી નથી અને તેથી પૂછી શકાય કે સાહિત્યિક – શૈક્ષણિક – બૌદ્ધિક જગતે તેની ઉપેક્ષા જ કરી કે શું ?

ગુજરાતની આ સાંસ્કૃતિક ઘટનાના પાયામાં, શરૂઆતમાં ગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક રહેલા અને તે પછી ઉત્તર ગુજરાતના મોડાસામાંથી આચાર્યપદેથી નિવૃત્ત થયેલા વિવેચક – સંશોધક અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખનાર ધીરુભાઈ ઠાકરનો પરિશ્રમ અને અંગ્રેજી ત્રણ ચોપડી ભણેલા વીસનગરના સામાજિક કાર્યકર સાંકળચંદ પટેલની ઊંડી દિલચસ્પી અને પ્રેરણા રહેલાં છે. આ અગાઉ ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ રાજ્ય સરકારની ગ્રાન્ટ ન મળવાથી વિશ્વકોશનો પ્રયાસ અડધેથી પડતો મૂક્યો હતો. જોકે ગુજરાતના પ્રથમ સંપૂર્ણ જ્ઞાનકોશનું શ્રેય

(૧૮૮૯-૧૯૧૦) તો રતનજી ફરામજી શેઠનાને ફાળે નોંધાયું છે. માણેકજી એદલજી વાછા અને અરદેશર ફરામજી સોલને પણ આવો પ્રયાસ કર્યો હતો. સરદાર પટેલ યુનિ. વલ્લભવિદ્યાનગર દ્વારા ભોગીલાલ ગાંધી સંપાદિત જ્ઞાનગંગોત્રી શ્રેણીના ત્રીસ જેટલા ગ્રંથો બહાર પડેલા છે (હાલમાં પ્રકાશ ન. શાહના સંપાદનમાં સંવર્ધિત આવૃત્તિનું કામ ચાલે છે.) પરંતુ ત્યાં નક્કર હકીકતરૂપ અધિકરણોને બદલે વ્યાપક વિષયચર્ચા કરતા નિરીક્ષણાત્મક નિબંધો-લેખો છે. એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાના ધોરણે, પૂરા આયોજન સાથેનો ગુજરાતી વિશ્વકોશ હવે બહાર પડી રહ્યો છે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે પચીસ ભાગમાં, પ્રત્યેકના એક હજાર પાનાના ગ્રંથોમાં સર્વ સંગ્રાહક કોશ પ્રકાશિત કરવાની યોજના તૈયાર કરી અને પ્રેરણામૂર્તિ સાંકળચંદભાઈની પ્રથમ પુણ્યતિથિ ૨૮ નવે. ૧૯૮૭ના રોજ ભૂમિકાખંડ પ્રગટ કર્યો. નવમા ગ્રંથે પહોંચતાં મુખ્યમંત્રી શંકરસિંહ વાઘેલાની સરકારે સો ટકા ગ્રાન્ટની વાત સ્વીકારી. શરૂઆતમાં અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટીએ હોસ્ટેલ કેમ્પસમાં મકાનની સગવડ આપેલી. હવે રાજ્ય સરકારે ૨૭૨૬ ચોરસ મીટર જમીન વિનામૂલ્યે ફાળવી. એમાં બંધાયેલા વિશાળ અદ્યતન અને સુવિદ્યાપૂર્ણ 'વિશ્વકોશ ભવન'માં તા. ૧૧-૫-૨૦૦૫થી વિશ્વકોશની કામગીરી ચાલુ છે.

બાવીસમો ગ્રંથ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૭માં પ્રકાશિત થયો છે. ધારણા મુજબ તેવીસ ગ્રંથોમાં કામગીરી પૂર્ણ થાય

તો છેલ્લા બે ગ્રંથ પરિભાષા અને અધિકરણસૂચિના થશે. તે પછી ચરિત્રકોશ અને બાળવિશ્વકોશ ઉપરાંત વિવિધ વિદ્યાશાખાવાર અને વિષયવાર કોશનું આયોજન ભાવિ કાર્યક્રમરૂપે છે. પ્રથમ ચાર ગ્રંથોનાં સંવર્ધિત નવસંસ્કરણો પણ પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે જે ટ્રસ્ટની કામગીરી બરાબર ચાલી રહી હોવાની સાહેદીરૂપ છે.

ગુજરાતના શ્રેષ્ઠીઓને આ પ્રોજેક્ટ સાથે સાંકળવામાં કુમારપાળ દેસાઈનું ઘણું યોગદાન છે. પરંતુ આ પ્રવૃત્તિમાં ગુજરાતની આમપ્રજાને શરૂઆતથી સાંકળવામાં આવી હોત અને વીસ-પચીસ હજારના દાતા સભ્યો નોંધીને ગ્રંથશ્રેણી પૂરી પાડવાની ખાતરી સાથે તેમને જોડ્યા હોત તો પ્રજાની ભાગીદારીનો પણ આ અપૂર્વ સાંસ્કૃતિક ઘટનાને સાર્થક બનાવવામાં સહયોગ સાંપડ્યો હોત.

ટ્રસ્ટ દ્વારા વિવિધ વિષયોનાં વિદ્યાલક્ષી અને ઉપયોગી બાવીસ જેટલાં સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપ પ્રકાશનો પણ થયાં છે. નવેક વર્ષથી સંપર્કસૂત્રરૂપ ‘વિશ્વવિહાર’ માસિક પણ પ્રગટ થાય છે. જોકે આ સામયિકમાં વિવિધ વિષયોના લેખાંકો નીચે લેખકોનાં નામ જે રીતે ટાળવામાં આવે છે તે સમજાય-સ્વીકારાય તેવું નથી. વળી, ક્યારેક અખબારી કોલમ જેવાં વિધાનો તેમાં જોવા મળે છે ત્યારે પણ ચિંતા ઊપજે છે. નવા રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી જુલાઈમાં છે. તેની અટપટી મતવિધાન પ્રક્રિયા જણાવવાને બદલે એવું લખાયું છે કે “જો આ (ઉ.પ્ર.ની) ચૂંટણીમાં ભાજપ પ્રબળ પક્ષ તરીકે બહાર આવે – જે શક્યતા ઘણી વધારે છે – તો તે પરિબળ ભૈરોસિંહ શેખાવત માટે ભારે સમર્થક પુરવાર થશે.” પરિસ્થિતિ આથી વિપરીત હોવાનું સૌ કોઈ જાણે છે. ટ્રસ્ટ પુસ્તકો પર વીસ ટકા વળતર આપે છે અને ગ્રંથો એકસાથે ખરીદ કરનારને માટે રાહતદરની વેચાણકિંમત રાખે છે તે આનંદની વાત છે. નવા કોશ-કાર્યાલયમાં શરૂ કરવામાં આવેલી જ્ઞાનવિજ્ઞાનની વ્યાખ્યાનશ્રેણી તેનું એક નવું આવકાર્ય સોપાન છે.

આમ છતાં, ગુજરાતી વિશ્વકોશના ગ્રંથોની ઝીણવટભરી સમીક્ષા હાથ ધરનારને તેમાં વિવિધ તબક્કે ત્રુટિઓ જણાવાનો પણ પૂરો સંભવ છે. રમણ સોનીએ ૧૯૮૯ના ‘પ્રત્યક્ષ’ ત્રૈમાસિકના એપ્રિલ-જૂન અંકમાં

સંપાદકીય લખાણથી અને તે પછી ઓક્ટો-ડિસે. અંકમાં વિશ્વકોશના સંપાદકની લાંબી મુલાકાત પ્રગટ કરીને આ કોશનો મહિમા કરવાની સાથે જ, શાસ્ત્રીય ભૂમિકાએ એના જે પ્રશ્નો ચર્ચ્યાં છે તે વાજબી જણાય છે.

ભૂમિકા ખંડનાં નમૂનાનાં અધિકરણો તેમને ‘ઓછો સંપાદન-સ્પર્શ પામેલાં, શિથિલ અને ક્લિષ્ટ’ જણાયાં હતાં. સૌથી મહત્ત્વનો મુદ્દો એ છે કે “એમાં વ્યાપ્તિલેખ (મોનોગ્રાફ) પ્રકારનાં લાંબા અધિકરણો કરવાનું વલણ વધારે છે. એ ચૈકીનાં કેટલાંક વધુ ટેકનીકલ પણ જણાય છે – કોશને બદલે, એ વિષયના કોઈ શાસ્ત્રીય પુસ્તકમાં હોય એવાં.” પ્રતિનિર્દેશોની વ્યવસ્થા એકધારી નથી. શબ્દ કે પદના અકારાદિકમને અગ્નિમતા આપતી વર્ણકમાનુસારી રીત પળાતી નથી. મહત્ત્વનાં પુસ્તકોના ઉલ્લેખો, જન્મ-મરણ તારીખમાં એકવાક્યતા તથા અધિકરણમાં શબ્દોનું પ્રમાણભાન અને લેખનશૈથિલ્ય તથા સંપાદનચૂક જેવી બીજી ઘણી બાબતો તેમની ઝીણી નજરે ચઢી છે.

મને પોતાને આ કોશ વધુ ગુજરાતી અને વિશ્વકોશ ઓછો હોવાનું પ્રતીત થયા કરે છે. અધિકરણલેખકોને તાલીમ અને સૂચના બરાબર અપાવાં જોઈએ અને પછી તેમનાં લાંબાં લખાણો પર કાતર અને સંપાદકીય દૃષ્ટિ ફરી વળવી જોઈએ. વિદ્વાનો પાસેથી કોશના અનુશાસનમાં કામ લેવાના દુસાધ્ય કામ બદલ ભોળાભાઈ પટેલે ધીરુભાઈને અભિનંદન આપ્યા છે. વળી, ધીરુભાઈએ નોંધ્યું છે કે ગુજરાતમાં આટલા બધા વિદ્વાનો છે તેની પ્રતીતિ પણ વિશ્વકોશે કરાવી આપી છે. પરંતુ લાંબી લેખણે નિબંધો લખવા ટેવાયેલા વિદ્વાન અધ્યાપકોને તાલીમની ખાસ જરૂર છે. ‘પુલિત્કર પ્રાઈઝ’ની એન્ટ્રી પૂર્વઆયોજનમાં ન આવી હોય, નીરદ ચૌધરી પણ ન દેખાયા હોય અને તે પરિશિષ્ટમાં સમાવાય તે યોગ્ય નથી લાગતું. ઊર્મિલાબહેન પટેલ કે કેશુભાઈ પટેલ અને ડાહ્યાભાઈ પટેલ કે મુકુંદ પરીખ જેવા (અનેક)નાં અધિકરણો ‘વિશ્વકોશ’માં કઈ રીતે આમેજ થઈ શકે ? ગુજરાતના એકમાત્ર માણભટ્ટ ધાર્મિકલાલ પંડ્યા વિશે અધિકરણ ન હોય અને પૌરાણિક પરંપરામાં એક જ વાક્યમાં તેમની આગળ ડેમેર્જિંગ વિશેષણ હોય તો શું કહેવું ? ‘નિરીક્ષક’, ‘ભૂમિપુત્ર’ વિશે અધિકરણ હોય અને નવી કેડી કંડારનાર ‘નવા માર્ગ’ તેમાં

કેમ ન હોય ? ‘ભારતીય જનતા પક્ષ’ જેવા મહત્વના વિષય માટે કેમ વિશેષ યોગ્યતાવાળા લેખક ન મળે ? જ્યારે એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાને નજર આગળ રાખીને આયોજન કર્યું હોવાનું સંપાદક જણાવતા હોય ત્યારે અપેક્ષાઓ વધી જાય છે. ગુજરાતમાં સાહિત્યકારોના પરિચયકોશ, તેનો ઇતિહાસ વગેરે હોય ત્યારે થોડી વધુ તટસ્થતાની અપેક્ષા સ્વાભાવિકપણે રહે. ગુજરાતમાં આ બહુ મોટું કામ થઈ રહ્યું હોય ત્યારે ગુજરાતના સમીક્ષક વિદ્વાનોની ઉદાસીનતા પણ આ માટે કારણભૂત છે. શરૂઆતથી જ ઉચિત સમીક્ષાનો તેને લાભ મળ્યો હોત તો અંતભાગમાં આવી ટીકાઓ કરવાનું રહેત નહીં. જાહેરકાર્ય લઈને બેઠેલાને અનેક રીતે મદદ કરવી

જરૂરી હોય છે. ટીકાકારો પણ વાજબી અને અર્થપૂર્ણ ટીકા કરતા હોય તો તે સહયોગ જ છે એમ સ્વીકારીને ચાલવું જોઈએ.

આશા રાખીએ ગુજરાતી વિશ્વકોશના ગ્રંથો ગુજરાતીઓની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અને અભ્યાસવૃત્તિને સંકોરશે – સંતોષશે, તેઓ ગ્રાહકો બની આ પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડશે અને માત્ર આ સાંસ્કૃતિક ઘટનાના સાક્ષી બનીને બેસી નહીં રહે.

સંદર્ભ : (૧) ગુજરાતી વિશ્વકોશ લે. ધીરુભાઈ ઠાકર પરિચયપુસ્તિકા ક. ૧૧૪૩ (૨) ‘પ્રત્યક્ષ’ ત્રૈમાસિક સળંગ અંક ૩૦ અને ૩૨ (વર્ષ ૧૯૯૯) (૩) ‘વિશ્વવિહાર’ સામયિકના અંકો.

When I published my First Volume, the Gujarat Public was very backward, and I could only see my way to educating the people by giving out my thoughts in the form of novel with several volumes meant to rise by grades from the simple to the difficult so as to induce and enable the general public to accept each succeeding volume with its increasing difficulties as a natural sequel to its predecessor. I think Providence has been pleased to give a lift to the people with each volume and ordinary men and women in the province are devouring the books, including the 4th volume. A great change of ideas and sentiments has overtaken my readers, and new writers are imitating and stealing from my book – a result which is greater than my best anticipation. The procedure followed by me for these purposes, has, however, compelled me to deliberately sacrifice points of aesthetics and art, and I donot contradict those who opine that the book is not quite a novel

- GOVARDHANRAM TRIPATHY

[ઇઈટલ-૪ ઉપરના ગુજરાતી અનુવાદનો મૂળ અંગ્રેજી પાઠ]

સૂચિ

સામયિકલેખ-સૂચિ ૨૦૦૬

'ચરિત્ર' થી આગળ - (પૂર્ણ)

કિશોર વ્યાસ

¹/₁₅₇₅₀ ૨૦૦૬ના વર્ષમાં (જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર દરમિયાન) ગુજરાતી સાહિત્યનાં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં સાહિત્યવિષયક આસ્વાદ, અવલોકન, સમીક્ષા, લેખો, સિદ્ધાંતવિચાર, ચર્ચા, ઊહાપોહ અંગેનાં લખાણોને સ્વરૂપ-અનુસાર અને તે સ્વરૂપ-અંતર્ગત સમીક્ષા, આસ્વાદ, અભ્યાસલેખ એવા પેટાવિભાગ-અનુસાર, અકારાદિકમે ગોઠવીને આ સૂચિ કરી છે.

¹/₁₅₇₅₀ આસ્વાદ અને સમીક્ષાઓની સૂચિ કૃતિનામના ક્રમે કરી છે - શીર્ષકનામને ત્યાં સમાવ્યું નથી. એ સિવાયનાં લખાણોની સૂચિ શીર્ષકનામથી કરી છે.

¹/₁₅₇₅₀ ક્રમ આ મુજબ છે : કૃતિનામ / લેખશીર્ષક - (લેખક / અનુ. / સંપાદક નામ) - સમીક્ષક / આસ્વાદક / વિવેચક. સામયિકનામ, માસ, પૃષ્ઠ (-થી-)

¹/₁₅₇₅₀ સમાવિષ્ટ સામયિકો (અકારાદિકમે) : અર્થાત્, એતદ્, ઉદ્દેશ, કવિ, કવિતા, કવિલોક, કંકાવટી, કુમાર, ખેવના, તથાપિ, તાદર્થ્ય, દલિતચેતના, ધબક, નવનીતસમર્પણ, નાટક, પરબ, પ્રત્યક્ષ, ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક, બુદ્ધિપ્રકાશ, મોનોઈમેજ, રાજભાષા, વહી, વિ, શબ્દસૃષ્ટિ, સમીપે, હયાતી. (કુલ ૨૬)

¹/₁₅₇₅₀ ગયા અંકમાં 'નિબંધ' સુધીનાં સ્વરૂપોને આવરતી સૂચિ હતી. આ અંકમાં 'ચરિત્ર'થી આગળ, સંપૂર્ણ. આ સૂચિમાં વિગતોની કોઈ ક્ષતિઓ હોય, કોઈ વિગત રહી ગઈ હોય તો એ સૂચવવા ખાસ વિનંતી. આવતા અંકે એ ભૂલસુધાર-ઉમેરણ પ્રગટ કરીશું. આ સૂચિ ચાર-પાંચ વર્ષે સંકલિત સૂચિ-ગ્રંથ રૂપે પ્રગટ કરવાની યોજના પણ છે - એટલે એમાં સમાવિષ્ટ કરી લેવા માટે પણ આપનાં ભૂલસુધાર-ઉમેરણ અંગેનાં સૂચનો ઘણાં ઉપયોગી થશે.

- સંપાદક

* નોંધ : સમીક્ષકનામ પૂર્વે કુદડી હોય તો તે એ સૂચવે છે કે એ જ લખાણ, એ જ રૂપે, અન્યત્ર પણ છપાયું છે. (ક્યાંક આવો નિર્દેશ '* એ જ' એ રીતે પણ હશે.)

૬.૧ ચરિત્ર : સમીક્ષા

અમારા દાદાજી : ઉમાશંકર (અમિતાભ મડિયા) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૨૮-૨૮
આગિયાનું અજવાળું (સુરેશ દેસાઈ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૩૪-૩૫
કવિતાનો સૂર્ય (મહેશ દવે) - બાબુ દાવલપુરા, પરબ, સપ્ટે. ૬૩-૬૮

ગાંધીજી : આરપાર વીંધતું વ્યક્તિત્વ (મંજુ ઝવેરી) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૪૩-૪૭
ન્યાયની કેડીએ (ચિન્મય જાની) - ધર્મેન્દ્ર માસ્તર 'મધુરમ્' પરબ, જુલાઈ, ૬૩-૬૬
- * ધર્મેન્દ્ર માસ્તર, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ ૮૩-૮૫
ભારતીય નારીઓની આત્મકથાઓ (રંજના હરીશ, અનુ. બેલા ઠાકર), - જિજ્ઞા વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન ૧૫-૨૨
ભારતીય સંસ્કૃતિના સર્જકો (દિનકર જોશી, યોગેશ પટેલ) -

પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૪૦
 માથે હજાર હાથવાળો (હિમાંશી શેલત) - રવીન્દ્ર ઠાકોર, ઉદેશ,
 જાન્યુ. ૨૨૬-૨૨૭
 મારી કરમકથા (અજિત કૌર, અનુ. મોહન દાંડીકર)
 - વર્ષા અડાલજા, નવનીત-સમર્પણ, માર્ચ, ૧૧૨-૧૧૪
 રમેશ પારેખ (નીતિન વડગામા) - રજનીકુમાર પંડ્યા,
 શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૭૩-૭૪
 સત્યના પ્રયોગો (મહાત્મા ગાંધીજી) - અરુણ કક્કડ, ઉદેશ,
 જૂન, ૪૩૦-૪૩૪

૬.૨ ચરિત્ર : અભ્યાસ / પરિચય

અમૃતા પ્રીતમ - પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, ફેબ્રુ. ૮૦-૮૩
 આર્થર મિલર - સુરેશ શુક્લ, પરબ, જૂન, ૪૮-૫૧
 આસિમ રાંદેરી - રવીન્દ્ર પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૩૦-૩૩
 ઉમાશંકર જોશી - વિષ્ણુ પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૩૧-૪૩
 એસ. એચ. રઝા - (ગીતિ સેન, અનુ. મૂકેશ વૈદ્ય), ફાર્બસ
 ત્રૈમા. જાન્યુ.-માર્ચ ૨૭-૩૦
 ઓરહાન પામુક - સોનલ પરીખ, નવ.-સમર્પણ, ડિસે. ૫૭-૬૨
 કલંધરી સૂફી કવિ સચલ સરમસ્ત - જયંત રેલવાણી, કુમાર,
 સપ્ટે. ૬૨૭-૬૨૮
 કલાધર વૈષ્ણવ - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, પરબ, ઓગસ્ટ ૬૦-૬૨
 ચંદ્રવદન એક મિજાજ - ધીરુભાઈ ઠાકર, નાટક, એપ્રિલ-જૂન,
 ૪-૭
 ચંદ્રવદન મહેતા - સતીશ ડણાક, વિ. મે, ૨૮-૩૧
 જયંતિ એમ. દલાલ - મધુ કોઠારી, મોનોઈમેજ, માર્ચ, ૧૦-
 ૧૧
 જયશંકર સુંદરી - હરીશ દિવેદી, રાજભાષા, ફેબ્રુ. ૭૮
 ઝાં પોલ સાર્ન - સુમન શાહ, તથાપિ, જૂન-ઓગસ્ટ, ૫૦-૫૬
 દામોદર ધર્માનંદ કોસામ્બી - બી. એન. ગાંધી, અર્થાત્, જાન્યુ.-
 માર્ચ, એપ્રિલ-જૂન, ૪૮-૫૮
 નિત્શો - સુમન શાહ, તથાપિ, સપ્ટે.-નવે., ૩૯-૪૭
 નિર્મલ વર્મા - પુરુરાજ જોશી, તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ., ૫૯-૬૧
 - વિષ્ણુ પંડ્યા, પરબ, માર્ચ, ૫૪-૬૩
 પ્રવીણ દરજી - ભૂપેન્દ્ર ઉપાધ્યાય, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૪૩-૪૫
 ભાઈકાકા - જશવંત શેખડીવાલા, વિ. સપ્ટે. ૧૭-૨૨
 મનહરલાલ ચોકસી - બકુલેશ દેસાઈ, કવિ, એપ્રિલ, ૭-૮
 મીર તકી મીર - હનિફ સાહિલ, કવિલોક, સપ્ટે.-ઓક્ટો. ૪-૭
 રતિલાલ 'અનિલ'
 - જયદેવ શુક્લ, કંકાવટી, માર્ચ, ૧૦૦-૧૦૧

- રવીન્દ્ર પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૨૮-૩૦
 - શિરીષ પંચાલ, કંકાવટી, માર્ચ, ૮-૯૦
 રસખાન - કાલિદાસ ઠાકોરલાલ મહેતા, રાજભાષા, ફેબ્રુ.
 ૩૨-૩૫
 રાજેન્દ્ર શુક્લ - ચિનુ મોદી, પરબ, નવે. ૪૫-૫૬
 રામચન્દ્ર પટેલ - અશોક ચાવડા, રાજભાષા, ફેબ્રુ. ૫૮-૬૦
 વલી ગુજરાતી - મસી હુઝૂમા અન્સારી, તાદર્થ્ય, નવે.
 ૪૩-૪૭
 - હનિફ સાહિલ, કવિલોક, નવે.-ડિસે. ૪-૬
 વિદ્યા કરંદીકર - જયા મહેતા, પરબ, મે, ૩૪-૪૦
 - દિલીપ ઝવેરી, સમીપે, માર્ચ, ૩૧-૩૫
 શિવદાન ગઢવી - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૭૪-૭૫
 શેખ ઇબ્રાહિમ ઝૌક - હનિફ સાહિલ, કવિલોક, જુલાઈ-
 ઓગસ્ટ, ૪-૭
 સાહિત્યકારોની સુવાસથી મહેકતું 'ગુલબહાર' - ચંદુલાલ
 સેલારકા, ઉદેશ, સપ્ટે. ૪૮-૫૦
 સેમ્યુઅલ બેકેટ - મહેન્દ્ર ન. પંડ્યા, કુમાર, એપ્રિલ, ૨૬૯
 - સુમન શાહ, તથાપિ, માર્ચ-મે, ૫૨-૫૭
 હોર્હો લુઈસ બોર્હોસ - સુમન શાહ, તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ. ૪૦-
 ૪૫
 નોંધ : સદ્ગત લેખકો વિશેના શ્રદ્ધાંજલિ રૂપ પરિચય ૧૪
 સાહિત્યચર્ચા, પ્રાસંગિક વિભાગમાં મૂક્યા છે. - સંપા.

૭.૧ પ્રવાસ : સમીક્ષા

ઘૂઘવે છે જળ (વર્ષા અડાલજા) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ,
 ફેબ્રુ. ૬૨-૬૩
 ચિલિકા (યજ્ઞેશ દવે) - મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, પરબ, એપ્રિલ,
 ૫૪-૫૮
 તેષાં દીક્ષુ (ભોળાભાઈ પટેલ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ,
 જાન્યુ. ૭૫-૭૬
 મુકામ શાંતિનિકેતન (પુ.લ. દેશપાંડે, અનુ. અરુણા જાડેજા) -
 જયા મહેતા, પરબ, ઓક્ટો. ૫૫-૫૮

૮.૧ બાળસાહિત્ય : સમીક્ષા

આંખ મીંચું ને ઊંઘ જો આવે (ગુલામ અબ્બાસ) - પ્રફુલ્લ
 મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૩૧
 એકવીસમી સદીનો ઉદર (હુંદરાજ બલવાણી) - રતિલાલ સાં.
 નાયક, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૭૧-૭૪

એલિસ બચાવો (વિજય સેવક) – મહીપત કવિ, નાટક, એપ્રિલ-જૂન, ૨૫
 ગીત ગાવું ગમતું (રમેશ ત્રિવેદી) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૩૩
 ચતુરની ચતુરાઈ (કોકિલા દવે) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૩૬
 ડાહીમાનો દીકરો અને બીજી વાતો (પુરુષોત્તમ સોલંકી) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૩૩
 દૂધપૌંઆ (ધનસુખલાલ પારેખ) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૩૨
 ફૂલડાં ફૂલપરીનાં (ભૂપેન્દ્ર શેઠ) – શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૨૭
 ફૂલવાડી (જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ) – નટવર પટેલ, પરબ, ઓગસ્ટ, ૭૧-૭૨
 ફૂલોની સ્ફૂલ (નવનીત ઉપાધ્યાય) – દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૩૯
 બહુરંગી બાળગીતો (જયંત જી. ગાંધી) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૩૩
 ધોળી કોયલ (રાજેશ મહેતા) – શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૩૨
 માખીચૂસ (ભગવત સુથાર) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૩૦
 સમગ્ર બાલકવિતા ભાગ : ૧-૪ (સુન્દરમ્) – ઈશ્વર પરમાર, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ. ૧૬-૨૦
 સિમસિમ ખૂલ જા (હંસાબહેન પટેલ) – શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, પરબ, જાન્યુ. ૬૮-૭૦
 હલ્લો ફલ્લો (હરિકૃષ્ણ પાઠક) – ઈશ્વર પરમાર, પરબ, જૂન, ૭૨-૭૩

૮.૨ બાળસાહિત્ય અભ્યાસ

ગુજરાતી બાલ-કિશોર ગદ્ય સાહિત્ય : એક ઝલક – શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો. ૨૧૫-૨૨૪
 ટેલિવિઝન અને ગુજરાતી બાળસાહિત્ય – સોમાભાઈ વી. પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો. ૨૩૨-૨૩૭
 ‘બાલજીવન’ના તંત્રી રમણલાલ શાહનું બાળસાહિત્ય – રતિલાલ સાં. નાયક, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો. ૨૩૮-૨૪૪
 બાળઉછેરમાં બાળસાહિત્યનું સ્થાન (ઈશ્વર પરમાર) – ઉર્વી તેવાર, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૩૧-૩૨

– પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૩૩
 બાળનાટકની બારાખડી (વિજય સેવક) – રવીન્દ્ર પારેખ, નાટક, એપ્રિલ-જૂન, ૨૩-૨૪
 બાળકો માટેનું ગુજરાતી પદ્ય સાહિત્ય – હુંદરાજ બલવાણી, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો. ૧૮૯-૨૧૪
 રમણલાલ સોનીની શ્રેષ્ઠ બાલવાર્તાઓ (સંપા. મધુસૂદન પારેખ) – શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, પરબ, નવે. ૬૨-૬૪
 રમેશ પારેખનાં બાળકાવ્યો – ઈશ્વર પરમાર, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો. ૨૨૫-૨૩૧
 રમેશ પારેખની બાળવાર્તાઓ – ઈશ્વર પરમાર, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૫૬-૬૨

૯.૧ હાસ્યસાહિત્ય : સમીક્ષા

અવળી સવળી વાતો (ચન્દ્રહાસ ત્રિવેદી) – દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ ફેબ્રુ. ૬૩
 ઘેરઘેર લીલાલહેર (મીનાક્ષી દીક્ષિત) – શાંતિલાલ મેરાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ. ૩૫-૩૬
 ‘જ’થી ‘ક’ સુધી (રતિલાલ બોરીસાગર) – દર્શિની દાદાવાલા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૩૦
 તિલક કરતાં ત્રેસઠ થયાં (રતિલાલ બોરીસાગર) – મધુસૂદન પારેખ, પરબ, નવે. ૬૫-૬૭
 પહેલું સુખ તે માંદા પડ્યા (વિનોદ ભટ્ટ) – રતિલાલ બોરીસાગર, પરબ, માર્ચ, ૪૬-૫૩
 મિત્રોનાં ચિત્રો (બકુલ ત્રિપાઠી) – પુરુરાજ જોશી, પરબ, સપ્ટે. ૫૨-૫૫
 વિશ્વના અમર હાસ્યપ્રસંગો (સં. પ્રકાશ વેગડ) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૩૩
 શબ્દઠંઠા (રજનીકુમાર પંડ્યા) – શાંતિલાલ મેરાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૩૫-૩૬
 હાસ્ય એટલે પ્રભુ સાથે મૈત્રી (બકુલ ત્રિપાઠી) – રાધેશ્યામ શર્મા, ૪૪-૪૬
 હાસ્યકૌતુક અને વ્યંગકૌતુક (રવીન્દ્રનાથ, અનુ. રમણલાલ સોની) – ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, જુલાઈ, ૫૮-૬૦

૧૦.૧ લોકવિદ્યા, લોકસાહિત્ય : સમીક્ષા

ઘટડો ભિંજ તો ગરે (સં. ધીરેન્દ્ર મહેતા) – દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૮૦-૮૧

૧૦.૨ લોકવિદ્યા; લોકસાહિત્ય : અભ્યાસ

- આદિવાસી સંગીત, વાચા અને કલા - વિક્રમ ચૌધરી, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૪૦-૪૬
- આદિવાસી સાહિત્યમાં ભક્તિસાહિત્ય - હસુ યાજ્ઞિક, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૫૨-૫૮
- આલિયા બેટના જત - મહીપતસિંહ રાઓલજી, વહી, જાન્યુ.-મે-સપ્ટે. ૭૦-૭૮
- કંઠસ્થ પરંપરા અને પાટ ઉપાસના - મનોજ રાવલ, સમીપે, માર્ચ, ૧૨૦-૧૨૫
- ખાયણાં : સુખદુઃખનાં ઝરણાં - રતિલાલ સથવારા, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૨૪-૨૭
- ચારણ આઈઓ : પ્રબોધિકા અને પૂજ્યા - અંબાદાન રોહડિયા, વહી, જાન્યુ.-મે-સપ્ટે. ૫૬-૬૮
- ચારણી સાહિત્યમાં મૂલ્યબોધ - બલરામ ચાવડા, તાદર્થ્ય, સપ્ટે. ૨૭-૩૧
- ભીલ આદિવાસીઓનાં લોકનૃત્યો અને વેશનાટ્યો - ભગવાનદાસ પટેલ, તાદર્થ્ય, નવે. ૧૬-૧૮
- ભીલીકથાનાં કુળ મૂળ - હસુ યાજ્ઞિક, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૫૫-૬૫
- લોકગીતની વિભાવના અને તેનું મહત્ત્વ - ધર્મન્દ્રસિંહ વાઘેલા, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે. ૬૭-૭૧

૧૧.૧ વિવેચન - સંશોધન : સમીક્ષા

- અવલોકન (ભારતી ભટ્ટ) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૨૮
- આધુનિક ભવાઈ વેશો અને તેનું શાસ્ત્ર (જનક દવે) - હસમુખ બારાડી, નાટક, એપ્રિલ-જૂન, ૨૫-૨૬
- આર્નોલ્ડનો કાવ્યવિચાર (ભરત મહેતા) - શાલિની ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૬૮-૬૯
- આસ્વાદમાલા (ઉશનસ) - સિલાસ પટેલિયા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૩૨
- કથાનુસંધાન (જયેશ ભોગાયતા) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૭૪-૭૫
- કવિતાનો સૌંદર્યલોક (જગદીશ ગૂર્જર) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે. ૮૨-૮૩
- કાવ્યઘટના (હેમંત દેસાઈ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૮૧-૮૨

- કાવ્યનો સામાજિક ધર્મ (વીરુ પુરોહિત) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૭૫
- ગઝલ (શકીલ કાદરી) - હેમંત ધોરડા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૨૫-૨૮
- ગઝલ શીખવી છે ? (આશિત હૈદરાબાદી) - મધુ કોઠારી, મોનોઈમેજ, જુલાઈ, ૨૨-૨૩
- ગદ્યવિમર્શ (વિનોદ અધ્વર્યુ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૭૫-૭૬
- ગુજરાતી દીર્ઘ નવલિકા (નરેશ શુક્લ) - સોહન દવે, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૭૩-૭૫
- ગુજરાતી નવલકથા : ફેરવિચારણા (જશવંત શેખડીવાલા) - બાબુ દાવલપુરા, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ. ૧૩-૨૦
- ચેતોસ્પર્શ (અરુણ કક્કડ) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૩૮
- જયંત ખત્રીની વાર્તાઓમાં આધુનિકતા (ભરત પરીખ) - ભરત મહેતા, ઉદ્દેશ, મે, ૩૮૦-૩૮૧
- દર્પણ (અરવિંદ વેગડા) - દિનુ ભદ્રેરિયા, હયાતી, ડિસે. ૪૨-૪૫
- નરસિંહનાં પદો નવા પરિપ્રેક્ષ્યમાં (જયંત કોઠારી) - દર્શના ધોળકિયા, પરબ, ડિસે. ૪૮-૫૨
- નાટ્યવિહાર (ઉત્પલ ભાયાણી) - જયા મહેતા, રાજભાષા, ફેબ્રુ. ૩૦-૩૧
- નિજી આકાશ (રંજના હરીશ) - સંધ્યા ભટ્ટ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે. ૨૨-૨૪
- નિબંધ અને નિબંધન (પ્રવીણ દરજી) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૩૩-૩૪
- નિષ્કર્ષ (ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ) - બાબુ દાવલપુરા, વિ. ઓગસ્ટ, ૩૦-૩૧
- પરંપરિત અને સમકાલીન (પુરુરાજ જોશી) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૭૫-૭૬
- પર્યાય (ભી. ન. વણકર) - રાજેશ મકવાણા, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ. ૫૭-૫૮
- પાટ ઉપાસના અને પ્રતીકોનું રહસ્ય (રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા) - સત્યા પદિયાર, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૬૮-૭૧
- પુનર્લખિય (કિશોર વ્યાસ) - મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ. ૮૪-૮૭
- પ્રતિબદ્ધ (ભરત મહેતા) - ઇલા નાયક, ઉદ્દેશ, ફેબ્રુ. ૨૭૧-૨૭૭

ફોક્સ (સતીશ ડણાક) – બિપિન આશર, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૨૪-૨૭
 બહુસંવાદ (ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા) – રાધેશ્યામ શર્મા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૨-૨૫
 ભવાઈ : ભક્તિ, રસ અને આહાર્ય (કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા) – દિનકર ભોજક, પરબ, નવે. ૬૭-૬૮
 મધુદર્શી શબ્દમર્મી (સં. નીલા પાઠક, રમણ પાઠક) – સંધ્યા ભટ્ટ, ઉદ્દેશ, જૂન, ૪૩૫-૪૩૭
 – * એ જ., બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૨૭-૨૮
 મેઘાણી – મડિયાની નવલકથામાં સમાજજીવન (પ્રદીપ રાવલ) – દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૮૨
 રચના અને સંરચના (હરિવલ્લભ ભાયાણી) – બાબુ સુથાર, એતદ્, સપ્ટે. ૩૩-૩૭
 રૂપરચનાવાદ (નીતા ભગત) – ઋજુતા ગાંધી, પરબ, જુલાઈ, ૭૪-૭૫
 વિવેચક નવલરામ (પૂર્ણિમા ભટ્ટ) – દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૭૮
 શબ્દગંગા (હર્ષદ ત્રિવેદી પ્રાસન્નેય) – કિશોર વ્યાસ, તથાપિ, માર્ચ-મે, ૬૭-૬૮
 – ભરત મહેતા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૫-૨૭
 શબ્દનગર (રજનીકુમાર પંડ્યા) – દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૭૨-૭૩
 સાંમજસ્ય (વિજય શાસ્ત્રી) – દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે. ૮૧-૮૨
 સાહિત્ય : તેજ અને તાસીર (ચંદ્રકાન્ત શેઠ) – રમેશ એમ. ત્રિવેદી, પરબ, માર્ચ, ૬૮-૭૨

૧૧.૨ વિવેચન – સંશોધન : અભ્યાસ

અનુઆધુનિક વાદ અને પ્રતિબદ્ધતા – સુમન શાહ, ખેવના, માર્ચ, ૫૦-૫૫
 અભણ સામે સર્વજ્ઞનો પરાજય : ‘ગોપી વલ્લભ સંવાદ’ – અજિત ઠાકોર, કંકાવટી, સપ્ટે. ૪૨-૪૫
 આચાર્ય મમ્મટ અને ‘કુમાર સંભવ’માંનો રતિવિલાપ : – વિજય પંડ્યા, ફાર્બસૂ ત્રૈમા, જાન્યુ.-માર્ચ ૧-૪
 આનંદઘનનો પદવૈભવ – કુમારપાળ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૩૪-૩૫
 ઉમાશંકર જોશીની વિવેચના – શિરીષ પંચાલ, સમીપે-૩, જુલાઈ-સપ્ટે. ૮૧-૧૦૦
 કલા અને સાહિત્યકલા – સુમન શાહ, પરબ, જૂન, ૪૨-૪૮

કાવ્યશાસ્ત્રની ઉપકારકતા – સુમન શાહ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ. ૩૨-૩૭
 ગદ્યકાર જયંત પાઠક – દક્ષા વ્યાસ, તાદર્થ્ય, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૭-૪૧
 ‘ગાથા-સપ્તશતી’ – સાતવાહનની સાતસો ગાથાઓ – મનસુખલાલ સાવલિયા, ઉદ્દેશ, ફેબ્રુ. ૨૬૪-૨૬૮
 ગુજરાતનું સાંપ્રત સંસ્કૃત સાહિત્ય : પરિચય અને પ્રદાન – મધુસૂદન મ. વ્યાસ, ઉદ્દેશ, ફેબ્રુ. ૨૫૮-૬૩
 ગુજરાતી ગદ્ય : તણખા અને તિખારા – હરીશ પંડિત, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ ૨૦-૨૭
 ગુજરાતી ડાયસ્પોરાનું સાહિત્ય – મણિલાલ હ. પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૧૮-૨૪
 ગુજરાતી નવલકથામાં નિરૂપિત દલિતોને લગતા પ્રશ્નો – કેસર મકવાણા, હયાતી, જૂન, ૩૩-૩૮
 ગુજરાતી ભાષામાં થતી સામાન્ય ભૂલો – થોડાં નિદર્શનો – જશવંત શેખડીવાલા, રાજભાષા, ઓગસ્ટ, ૨૦-૨૩
 ગુજરાતી વિવેચનવિચાર : કેટલાક પ્રશ્નો – શિરીષ પંચાલ, પરબ, ફેબ્રુ. ૪૮-૫૪
 ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગાંધીજી – બિપિન આશર, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૧૧-૧૫
 ગુજરાતીમાં ગ્રામચેતનાનું સાહિત્ય અને સાહિત્યનો ઇતિહાસ – મણિલાલ હ. પટેલ, સમીપે, જૂન, ૮૬-૮૦
 દલિત સાહિત્ય : ભારતીય સંદર્ભમાં – ચંદુ મહેરિયા, પરબ, ફેબ્રુ. ૫૪-૫૭
 નર્મદ સાહિત્ય અને સમકાલીન સમાજ – હરીશ ત્રિવેદી, કુમાર, નવે. ૭૮૦-૮૨, કુમાર, ડિસે. ૮૭૫-૭૬
 નરસિંહ સૌ પ્રથમ કવિ છે – નરોત્તમ પલાણ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૫૪-૫૬
 નારીચેતના અને આદિવાસી સાહિત્ય – જયાનંદ જોશી, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ. ૪૫-૪૮
 નિર્મલ વર્મા – મારી બારીમાંથી – વીનેશ અંતાણી, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૩૨-૪૧
 પરંપરાનું સંકલન : થોડોક પુનર્વિચાર – અરુણા જોશી, પરબ, ઓક્ટો. ૩૬-૪૬
 પંડિતયુગ : સાહિત્ય કોટિ / સાહિત્ય સંસ્થાની સંસ્થાપનાનો યુગ – સુમન શાહ, ફાર્બસૂ ત્રૈમા, જાન્યુ.-માર્ચ, ૩૮-૫૭
 પ્રગતિશીલ સાહિત્ય વિશે – સુમન શાહ, ખેવના, માર્ચ, ૧-૧૨
 પ્રતિબદ્ધતા સ્વાતંત્ર્યને માટે – એક કામચલાઉ નોંધ – સુમન શાહ, ખેવના, માર્ચ, ૫૬-૬૩

બકુલ ત્રિપાઠી : એક લીલાલક્ષ્મી સર્જકની સર્જનયાત્રા - રતિલાલ બોરીસાગર, પરબ, જાન્યુ. ૩૭-૪૫

બલરામ અને કૃષ્ણ : મેઘદૂતનાં બે ઉપમાન - ભોળાભાઈ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૩૩-૩૬

ભીલો અને હરિજનોની ગુપ્ત પાટ ઉપાસના - નાથાલાલ ગોહિલ, દલિત ચેતના, નવે. ૧૨-૧૮, ડિસે. ૧૨-૧૪

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગીતાકાવ્યોની પરંપરા - જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૨૪-૨૮

મધ્યકાલીન સાહિત્ય : આજનું ઉપેક્ષિત ક્ષેત્ર - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે. ૫૫-૫૯

મધ્યકાળના મુસ્લિમ કવિઓ - જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો. ૨૦-૨૪

- * એ જ. બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૨૪-૨૬

મધ્યકાળનો સત્ત્વશીલ સર્જક : ભાલણ - રમેશ એમ. ત્રિવેદી, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૧૫-૨૩

'રવીન્દ્રચરિત'માં વિનોદ - કિશોર વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૬૨-૬૯

રસ - માનસ - અભિભૂતિ : વિજ્ઞાન અને ધર્મના પ્રકાશમાં - કાનાઈલાલ મુખોપાધ્યાય અનુ. હસમુખ પાઠક, પરબ, જાન્યુ. ૩૧-૩૬

રામાયણ અને કુંકણા રામકથા - વિક્રમ ચૌધરી, પરબ, માર્ચ, ૬૪-૬૮

વિભાવના અને પરિભાષા : મીથના પર્યાયનો પ્રશ્ન - સુહાગ દવે, તથાપિ, માર્ચ-મે ૭૪-૮૪

વેલેક અને વોરેન : સાહિત્ય અને સમાજ વિશે - વિજય શાસ્ત્રી, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ ૪૨-૪૫

શાહબુદ્દીન રાહીડના હાસ્યનિબંધો - નીતિન વડગામા, તાદર્થ્ય, માર્ચ-એપ્રિલ, ૪૨-૪૭

સર્જકતા : અદ્ભુત રોમાંચ, અદ્ભુત રહસ્ય - બકુલ ત્રિપાઠી, પરબ, જાન્યુ. ૪૬-૪૯

સર્જનમાં કટાક્ષની વેધકતા - જયંત પારેખ, ફાર્બસૂ ત્રૈમા., જાન્યુ.-માર્ચ, ૫-૬

સાહિત્યમાં વિકાસોન્મુખ દલિતચેતના - જોસેફ મેકવાન, હયાતી, સપ્ટેમ્બર, ૧૬-૨૬

સાહિત્યિક ઇતિહાસ - ધીરુભાઈ ઠાકર, પરબ, ડિસે. ૩૧-૩૭

સુરેશ દલાલ : તુલનામૂલક કાવ્યાસ્વાદનું ઉદાહરણ - નૂતન જાની, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ. ૩૮-૪૪

'સુવૃત્ત તિલક'માં છંદ નિરૂપણની કલા - અરુણા કે. પટેલ, ફાર્બસૂ ત્રૈમા. જાન્યુ.-માર્ચ ૭-૧૮

સિતાંશુ યશશંદ્ર : મુક્ત અવકાશનો વિવેચક - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૫૬-૫૮

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર વિજેતા ત્રણ વિભૂતિઓ - ભોળાભાઈ પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે. ૧૧-૧૭

૧૨.૧ ભાષાવિજ્ઞાન, કોશ : સમીક્ષા

સામયિક લેખ સૂચિ (સં. રમણ સોની)

- રમેશ શાહ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૨૭
- રાજેન્દ્ર મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૬૯-૭૨

૧૨.૨ ભાષાવિજ્ઞાન, કોશ : અભ્યાસ

ગુજરાતીનું ધ્વનિસ્વરૂપ, બોલીઓ અને ધોરણાત્મક ઉચ્ચારણના પ્રશ્નો - ભારતી મોદી, એતદ્, જૂન, ૨૪-૫૦

બાર ગાઉની બોલી - અરુણ કક્કડ, રાજભાષા, ફેબ્રુ. ૭૬-૭૮

ભાષાશાસ્ત્રનો અન્ય શાસ્ત્રો સાથેનો સંબંધ - નરોત્તમ વાળંદ, રાજભાષા, નવે. ૮-૧૩

સૂચિની ભીતરમાં (સામયિક લેખ સૂચિ) - રમણ સોની, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૫૯-૬૩

સુરતી બોલીની ગતિવિધિઓ - રમણ પાઠક, રાજભાષા, ઓગસ્ટ, ૨૬-૩૦

૧૩.૧ અન્ય / વ્યાપક : સમીક્ષા

અડધા આકાશનો રંગ (સં. હિમાંશી શેલત) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૭૮-૭૯

અમરસિંહ રાહીડ કથાનો કઠપૂતળી ખેલ (સં. મહીપત - લીલાવતી કવિ) - હસુ યાજ્ઞિક, ઉદ્દેશ, જાન્યુ. ૨૧૩-૨૧૯

- * એ જ, નાટક, એપ્રિલ-જૂન, ૧૭-૨૨

અરધી સદીની વાચનયાત્રા-૪ (સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૧-૨

અવકાશી આફત (અચિન ત્રિવેદી) - યજ્ઞેશ દવે, પરબ, માર્ચ, ૭૬-૭૮

અવસર (બકુલ બક્ષી) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૩૩

અંતરંગ અરિ (આશિષ નાંદી, અનુ. ત્રિદીપ સુહ્રદ) - કિરણ દેસાઈ, અર્થાત્, જાન્યુ.-માર્ચ, એપ્રિલ-જૂન, ૮૧-૮૬

આભને આંબવાની મથામણ (બકુલા ઘાસવાલા) - ઇલા પાઠક, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૨૭-૨૮

ઉજાણું આયખું (દિલીપ રાણપુરા) - યશવન્ત મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૬૩-૬૬

એક પળ (તરુલતા દવે) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ.
૪૦-૪૧

કિશોરોનું મનોરાજ્ય (ભિર્મિલા શાહ) – જિજ્ઞા વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ,
એપ્રિલ-જૂન, ૨૯-૩૦

ગઝલના મહેલમાં (એસ. એસ. રાહી) – દિનેશ દેસાઈ,
બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૩૭-૩૮

ગુજરાતીના સર્જકોનું પ્રાથમિક શિક્ષણ (દર્શના ધોળકિયા) –
ગંભીરસિંહ ગોહિલ, પરબ, જુલાઈ, ૬૧-૬૩

ગુજરાતી સર્જનાત્મક ગદ્ય (સં. સુરેશ હ. જોશી) – ચંદ્રકાન્ત
ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૩૩-૩૪

ગ્રંથ : આત્માની ઔષધિ (સં. રમેશ ઓઝા) – પ્રફુલ્લ મહેતા,
બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૨૯

ચાકડો (જોસેફ મેકવાન, સં. આગનેસ રમેશ વાઘેલા) –
ફ્રાન્સિસ પરમાર, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૬૨-૬૮

ચિંતનની સંગે (જનક નાયક) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
જૂન, ૩૩

જ્ઞાતિમાં ઊંચનીચ ક્રમ, અત્યાચારો અને દલિતોની હિજરત
(આનંદી સુ. પટેલ) – દલપત ચૌહાણ, હયાતી, માર્ચ, ૨૪-
૨૭

ટ્યુઝડેઝ વીથ મોરે (મીચ આલ્બોમ) – અરુણા પરમાર, પરબ,
ફેબ્રુ. ૭૩-૭૫

ટોરોટ દ્વારા ભવિષ્યકથન (ગુનીતા ધિંગરા) – પ્રફુલ્લ મહેતા,
બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૨૮-૨૯

ડુંગેએથી ડુંગર (નયનાબહેન શાહ) – ઈલા પાઠક, બુદ્ધિપ્રકાશ,
સપ્ટે. ૨૮

તમારું હૃદય ગાશે (ફાધર વર્ગીસ પોલ) – પ્રકાશ ચૌહાણ,
ઉદેશ, જાન્યુ. ૨૩૪-૨૩૬

– પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૩૩-૩૪

તંત્રીલેખોની ભાષા : એક અધ્યયન (પરીક્ષિત જોશી) – યોગેન્દ્ર
વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૮૮-૮૯

દર્પણ જૂઠ ના બોલે (કાન્તિ રામી) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
ઓગસ્ટ, ૩૬-૩૭

દશ્યાવલોકન (અભિજિત વ્યાસ) – દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ,
જૂન, ૭૭

ધ જોયસ કોસ્મોલોજી (એલન વોટ્સ) – રસિક શાહ, એતદ્,
જૂન, ૨૦-૨૩

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે – ગીતાનું રહસ્ય ઉદ્ઘાટન (ચંદ્રહાસ ત્રિવેદી)
– ચંદ્રકાન્ત મહેતા, પરબ, નવે. ૬૯-૭૧

– સંધ્યા શાહ, ઉદેશ, એપ્રિલ, ૩૫૦-૩૫૧

– * સંધ્યા શાહ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૬૬-૬૮

નાના મોટા માણસ ઝીણી ઝીણી વાત (સં. પ્રકાશ વેગડ) –
પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ. ૩૫

નિર્ગ્રંથ ઐતિહાસિક લેખસમુચ્ચય : ૧, ૨ (મધુસૂદન ઢાંકી) –
હેમંત દવે, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૮-૨૩

નેપથ્યેથી પ્રકાશવર્તુળમાં (સં. રમણ સોની) – રજનીકુમાર
પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૨૨-૨૩

પરમને પ્રણામ (ધૂની મંડલિયા) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
જાન્યુ. ૪૦

પરિચય પુસ્તિકાઓ (સં. સુરેશ દલાલ, ચંદ્રકાન્ત શાહ) –
દર્શિની દાદાવાલા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૩૩

પહેલો અક્ષર (સં. હિમાંશી શેલત) – ડંકેશ ઓઝા, પ્રત્યક્ષ,
એપ્રિલ-જૂન, ૧૩-૧૫

– સંધ્યા ભટ્ટ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે. ૭૮-૮૦

પૂર્ણ સત્ય (બી. કેશરશિવમ) – દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન,
૨૯

પંચામૃત અભિષેક (ભૂપત વડોદરિયા) – રાધેશ્યામ શર્મા,
બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૧૪-૧૫

પ્રકાશન વિશ્વ – ૨૦૦૫ (સં. મોહન વસંત વૈદ્ય) – માવજી
સાવલા, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૭૯-૮૨

પ્રભુ પ્રાસાદ (ધૂની મંડલિયા) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
જુલાઈ, ૨૯-૩૦

પ્રિય ભાયાણી સાહેબ (સં. પ્રબોધ પરીખ) – કનુભાઈ જાની,
શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૬૪-૭૦

પ્રેમ (ભૂપેન્દ્ર શેઠ) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૩૩

ફિલસૂફીની આસપાસ (માવજી સાવલા) – મધુસૂદન એમ.
વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૩૩-૩૪

બાયસિકલ – અ એલિબ્રેશન (અશ્વિન મહેતા) – અજય
સરવૈયા, નવ.-સપ્ટે. ડિસે. ૩૯-૪૪

બોન્સાઈ – વામન વૃક્ષ (બાલકૃષ્ણ જોશી) – રૂપલ સોની,
પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૩૨

ભરભર પિયો પિયાલા (નીતિન વડગામા) – કે. જે. વાળા, ઉદેશ,
માર્ચ, ૩૧૪-૩૧૭

મનનયાત્રા (સર્વેશ વોરા) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો.
૨૯-૩૦

મને સ્ત્રી હોવાનું ગૌરવ (શુશીલા મેકવાન) – ફ્રાન્સિસ પરમાર,
બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૨૭-૨૮

મનોહર છે, તો પણ... (સુનીતા દેશપાંડે, અનુ. સુરેશ દલાલ)
– શરીફા વીજળીવાળા, ઉદેશ, ફેબ્રુ. ૨૪૯-૨૫૮

મબલખ વૈભવ (સુધીર દેસાઈ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૭૬-૭૭
 - પ્રકૃલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૩૩

મબલખનો મેળો (સુધીર દેસાઈ) - હરેશ ધોળકિયા, પરબ, જૂન, ૬૮-૭૨

મહોરા પાછળ ચહેરા (રાજુ દવે) - હસમુખ બારાડી, નાટક, એપ્રિલ-જૂન, ૨૪-૨૫

માતૃ-પ્રદક્ષિણા (સં. દીપક મહેતા) - ઉર્વી તેવાર, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૩૦-૩૧
 - પ્રકૃલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૩૭-૩૮

મુલ્લા નસરુદ્દીન (મહેશ દવે) - પ્રકૃલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૩૨-૩૩

મૂલ્યો અંગે નેહરુ (કનુભાઈ જાની) - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૩૦-૩૧

યાદશક્તિની તીવ્ર તરકીબો (બિસ્વરૂપ રોય ચૌધરી) - પ્રકૃલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ. ૩૪-૩૫

રણદ્વીપ (ભી. ન. વણકર) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૭૬-૭૭

રમણ મહર્ષિનું અધ્યાત્મદર્શન (કાર્તિકેય અનુપરામ ભટ્ટ) - પ્રકૃલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૩૦-૩૧

રામાયણ કથાશ્રેણી, ભાગ : ૧થી ૪ (પિનાકીન દવે) - કુમાર, જાન્યુ. ૫૨-૫૩

રેખાંકન (રસિકલાલ ન. પરીખ - સંક. ઊર્મિ પરીખ) - જય પંચોલી, પરબ, મે, ૫૭-૫૮

રેત પર લખાયેલા અક્ષરો (રેખા સરવૈયા) - પ્રકૃલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ. ૩૪

લોકગુર્જરી (અંક : ૧૭) (સં. બળવંત જાની) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૭૮

વહાલું વતન (સં. રોહિત શાહ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૭૩-૭૪

વિશ્વ સાહિત્ય માળા (અનુ. સંક્ષેપકાર - શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૨૫-૨૬

વેદતીર્થ (આચાર્ય વિષ્ણુદેવ પંડિત, સં. રાધેશ્યામ શર્મા) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૩૬
 - પીયૂષ પંડ્યા, ઉદ્દેશ, ઓગસ્ટ, ૨૨-૨૬

શબ્દશ્રી મારી બંગભૂમિની (નલિન પટેલ) - ચંદુલાલ સેવારકા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૧૮-૧૯

શ્રુતસેવી શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજકના સાંનિધ્યમાં (સંક. રસીલા કડીઆ) - કીર્તિદા શાહ, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો. ડિસે. ૩૧

શ્રેષ્ઠ ઉમાશંકર (સં. નિરંજન ભગત, અન્ય) - રાધેશ્યામ શર્મા, પરબ, જૂન, ૬૦-૬૩

સર્જકના સાંનિધ્યે (દક્ષા વ્યાસ) - સંધ્યા ભટ્ટ, પરબ, એપ્રિલ, ૫૯-૬૦
 - * એજ, પરબ, જૂન, ૭૪-૭૫

સત્યનું સૌંદર્ય (ફાધર વર્ગીસ પોલ) - પ્રકૃલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૨૭-૨૮

સફળ થવું અઘરું નથી (જનક નાયક) - પન્ના ત્રિવેદી, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન ૩૧-૩૨

સદાચાર ખોવાયો છે. (ગુરુમેલ મડાહટ, અનુ. સાં. જે. પટેલ) - પ્રકૃલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ૩૦

સરદાર : સાચો માણસ - સાચી વાત (ઉર્વીશ કોઠારી) - સંધ્યા શાહ, ઉદ્દેશ, એપ્રિલ, ૩૫૧-૫૨

સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસ (ટી. આર. સાવલિયા) - મકરન્દ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ ૨૭-૨૮

સાધો સહજ જીવન ભલો (તુલસીભાઈ પટેલ) - પ્રકૃલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ ૩૩-૩૪

સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર-૧૦ (સં. રાધેશ્યામ શર્મા) - રમેશ આચાર્ય, મોનોઇમેજ, મે, ૧૧-૧૩

સુખ (વિકાસ મલકાણી) - પ્રકૃલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૩૯-૪૦

હસ્તપ્રતવિદ્યા અને આગમ સાહિત્ય - સંશોધન અને સંપાદન (સં. નિરંજના વોરા) - કાન્તિભાઈ બી. શાહ, પરબ, મે, ૫૦-૫૨

હવે મને સારું છે (મૃગાંક શાહ) - પ્રકૃલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ. ૩૫

૧૩.૨ અન્ય / વ્યાપક : અભ્યાસ

અતુલ ડોડિયાનાં ચિત્રો વિશે - અજય સરવૈયા, તથાપિ, જૂન-ઓગસ્ટ, ૮૬-૮૧

અનુવાદની તાલીમ - રમેશ બી. શાહ, રાજભાષા, નવે. ૪૮-૫૦

ઈશ્વર, ધર્મ અને વિજ્ઞાન - વસંત પરીખ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૩૦-૩૩

એકાંતની એકલતા તરફ - વર્ગીઅર અને હોપરનાં ચિત્રો સંદર્ભે - અજય સરવૈયા, તથાપિ સપ્ટે. નવે. ૭૦-૭૨

કથા કાલની, વ્યથા આજની - દ્વિગંબર સ્વાદિયા, કુમાર, ઓગસ્ટ, ૫૬-૫૭

કલા, સત્ય અને રાજકારણ (હેરોલ્ડ પિન્ટરનું નોબેલ વ્યાખ્યાન)
 - અનુ. કરમશી પીર, તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ. ૬૬-૭૭
 કાલિઘાટનાં ચિત્રો - જ્યોતીન્દ્ર જૈન, પરબ, ઓગસ્ટ, ૪૯-૫૭
 ખામોશ પાની (ફિલ્મ) - શરીફા વીજળીવાળા, પરબ, મે, ૬૦-૬૫
 ગુજરાત વિદ્યાસભા - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૧૯-૨૨, ફેબ્રુ. ૧૧-૧૨, માર્ચ ૮-૧૦, એપ્રિલ ૧૩-૧૫, મે, ૧૧-૧૩, જૂન ૧૧-૧૩, જુલાઈ ૧૩-૧૫, ઓગસ્ટ ૧૨-૧૪, સપ્ટે. ૯-૧૦, ઓક્ટો. ૧૦-૧૨, નવે. ૧૩-૧૪, ડિસે. ૯-૧૧
 છંદ વિશે થોડુંક - પૌર્વાત્ય કાવ્યના પરિપ્રેક્ષ્યમાં - રશીદ મીર, ધબક, માર્ચ, ૩૭-૪૦
 થર્ડ વોઈસ ઓફ ધ પોએટ્રી - ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી, પરબ, સપ્ટે. ૪૮-૫૧
 દશ્યકલા ક્ષેત્રે કલાસમીક્ષક - કનુ નાયક, વિ. એપ્રિલ, ૨૨-૨૫
 દ્રોહકાલ (ફિલ્મ) - સિલાસ પટેલિયા, વિ. ઓક્ટો. ૨૭-૨૮
 ધ સિનેમા ઓવ્ પ્રયોગ - અમૃત ગંગર, તથાપિ, જૂન-ઓગસ્ટ, ૯૨-૯૭
 પંદર, પાર્ક એવન્યૂ (ફિલ્મ) - ભરત દવે, પરબ, ફેબ્રુ. ૭૬-૭૯
 - હરીશ ખત્રી, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૭૫-૭૮
 પ્રસાર માધ્યમો અને અસ્મિતાનું રાજકારણ - પ્રાંજલિ બંધુ, અનુ. હસમુખ પટેલ, કિરણ શિંગલોત, અર્થાત્, જુલાઈ-સપ્ટે., ઓક્ટો.-ડિસે. ૫૪-૬૪
 બનારસ : ચિત્રાત્મક અનુભવ - જગદીપ સ્માર્ત, સમીપે, માર્ચ, ૭૦-૮૦
 ભારતીય શૃંગારિક કલા - નિસર્ગ આહિર, નવ.-સમ. ઓક્ટો. ૧૨-૨૨, ડિસે. ૨૦-૨૮
 ભારતીય મંદિરોની જાળી - મધુસૂદન ઢાંકી, અનુ. હેમન્ત દવે, સમીપે, જૂન, ૬૨-૮૦
 માતૃભૂમિ (ફિલ્મ) - શરીફા વીજળીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૫૬-૬૧
 માયાદર્પણ (ફિલ્મ) - અમૃત ગંગર, સમીપે, માર્ચ, ૫૨-૫૬
 રિહાઈ (ફિલ્મ) - સિલાસ પટેલિયા, વિ. એપ્રિલ, ૨૮-૨૯
 સંત સાહિત્યના શિક્ષણ સંશોધનની ગામઠી યુનિ. આનંદ આશ્રમ - ઘોઘાવદર, - કિરણ ચાંપાનેરી, કુમાર, ઓગસ્ટ, ૫૨૦-૫૨૨
 સુગમ સંગીત - કાવ્યસંગીત : પ્રતિજ્ઞા, પડકાર અને પ્રતિભાવ - રાસબિહારી દેસાઈ, પરબ, જુલાઈ ૫૪-૫૭

૧૪. સાહિત્યચર્ચા, સંપાદકીય લેખો, નોંધો, પ્રાસંગિક, આદિ

‘અબ્રાહમ લિંકનનો આચાર્યને પત્ર’ના સંદર્ભે - રાજેશ જે. મેકવાન, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૫૯-૬૩
 અસ્મિતા પર્વ-૯ - અમીરસ સૂર શબ્દનો ઝમે મૌનમાં - અજય પાઠક, પરબ, મે, ૭૪-૭૫
 આશિષ નાંદીનાં લખાણો - મંજુ ઝવેરી, ફાર્બસ ત્રૈમા. જાન્યુ.-માર્ચ, ૧-૨
 ‘ઉર અંતર લીધો જાણ’ ૧ આપ ઓળખની મથામણો - સિતાંશુ યશશંદ્ર, ફાર્બસ ત્રૈમા. એપ્રિલ-જૂન, ૬-૨૦
 ઓરહન યામુખને નોબેલ પુરસ્કાર - યોગેશ જોશી, પરબ, નવે. ૪-૬
 ઇતિહાસ - સંસ્કૃતિ, પુરાતત્ત્વ અભિલેખ વિદ્યા અને સ્થળનામ પરિષદનું અધિવેશન - ભારતી શેલત, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ. ૨૬-૨૭
 એક વિશિષ્ટ ડિક્શનરી વિશે - જયેશ ભોગ્યાયતા, તથાપિ, સપ્ટે.-નવે., ૭૫
 ઇતિહાસ સર્જ શકાય, બદલી ન શકાય - નરોત્તમ પલાણ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ. ૨૮-૨૯
 ઇંગિત અને આહવાન - જોસેફ મેકવાન, હયાતી, માર્ચ, ૩-૬
 ‘કથા’ એશિયા ઉત્સવ : ૨૦૦૬ - એક અનુભવ - નિમેષ પટેલ, તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ. ૯૨-૯૪
 કદાચ (‘કંકાવટી’ની) વિદાય - શરીફા વીજળીવાળા, બકુલ ટેલર, કંકાવટી, માર્ચ-૪-૬
 (ચિત્ર)કલામર્મણ માર્કન્ડ છ. ભટ્ટની વિદાય - કિરીટ ભટ્ટ, કુમાર, નવે. ૮૨૨-૨૩
 ‘કંકાવટી’ - શરીફા વીજળીવાળા, કંકાવટી, માર્ચ, ૬૮-૭૦
 ‘કંકાવટી’એ કરેલાં રાતાં રાતાં તિલક - મણિલાલ હ. પટેલ, કંકાવટી, માર્ચ, ૭૫-૭૬
 ‘કંકાવટી’નું પ્રદાન નોંધવામાં દિલચોરી થઈ છે - બકુલ ટેલર, કંકાવટી, માર્ચ, ૯૧-૯૫
 ‘કંકાવટી’ વિશે - અજિત ઠાકોર કંકાવટી, માર્ચ, ૯૬-૯૯
 - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, કંકાવટી, માર્ચ, ૯૨
 - ડંકેશ ઓઝા, કંકાવટી, માર્ચ, ૭૩-૭૪
 - નાનુભાઈ નાયક, કંકાવટી, માર્ચ, ૮૪-૮૫
 - નીતિન મહેતા, કંકાવટી, માર્ચ, ૮૦
 - રમણ સોની, કંકાવટી, માર્ચ, ૭૭-૭૯
 - રાધેશ્યામ શર્મા, કંકાવટી, માર્ચ, ૮૩
 - સુમન શાહ, કંકાવટી, માર્ચ, ૮૧

કાશીદના સમુદ્ર તટે શબ્દોત્સવ - હિમાંશી શેલત, સમીપે, જૂન, ૮૧-૮૮

કુમારપાળ દેસાઈને હેમચંદ્રાચાર્ય સુવર્ણચંદ્રક - ? સંપાદક, કુમાર, જાન્યુ. ૪૮-૪૯

(સદ્ગત) કે. કા. શાસ્ત્રી

- ચંદ્રકાન્ત શેઠ, પરબ, ઓક્ટો. ૬૬-૬૯
- પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, ઓક્ટો. ૭૩૮-૭૩૯
- મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૧-૨

કોને અભિનંદન આપીશું - સુરેશ દલાલને કે ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાને ? - જયેશ ભોગાવતા તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ. ૮૮-૮૯

ગીત સંગીતના ઐશ્વર્યના ઉપાસક અજિતભાઈ તથા ગુજરાતમાં પ્ર (પ્રા) યોજિત સંગીત - સુગમ સંગીત - ચંદ્રકાન્ત શેઠ, પરબ, મે, ૬૬-૭૩

ગુજરાતી જોડણી : મડાગાંઠ અને ઉકેલ - હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૩૨-૩૩

ગુજરાતી ડિજિટલ શબ્દકોશ

- રમેશ શાહ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૩૦
- વિપુલ કલ્યાણી, કુમાર, એપ્રિલ, ૨૭૦

ગુજરાતી વિશ્વકોશ મુંબઈમાં - ધીરુભાઈ ઠાકર, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૧૪-૨૦

ગુજરાતી સાહિત્યનું ગયા વર્ષનું સરવૈયું - મધુ કોઠારી, મોનો ઇમેજ, નવે. ૫-૬

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વરાયેલા પ્રમુખ કુમારપાળ દેસાઈ - પ્રિયકાન્ત પરીખ, પરબ, ડિસે. ૪૫-૪૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૪૩મું અધિવેશન - અજય પાઠક, પરબ, જાન્યુ. ૫૫-૬૨

- મુકુન્દ પી. શાહ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૨૩

ગુજરાતીઓ માટેનો વિક્કાર એના જેવા લોકો માટે સ્વાભાવિક વાત છે

- સૌરભ શાહ, પરબ, ઓક્ટો. ૭૮-૭૯

(સદ્ગત) ગુલાબદાસ બ્રોકર

- અસ્મા માંકડ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૨૫-૨૯
- કેશુભાઈ દેસાઈ, વિ, જુલાઈ, ૧૯-૨૧
- ચંદુલાલ સેલારકા, ઉદ્દેશ, એપ્રિલ, ૩૨૮-૩૦
- જોસેફ મેકવાન, હયાતી, સપ્ટેમ્બર, ૪૩-૪૬
- દિનકર જોશી, નવ.-સમ. જુલાઈ, ૧૧૭-૧૨૦
- દુષ્યંત પંડ્યા, ઉદ્દેશ, સપ્ટે. ૪૩-૪૭
- નરોત્તમ પલાણ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ ૩૦-૩૨

- નીતિન વડગામા, ઉદ્દેશ, જુલાઈ, ૪૪૩-૪૫

- પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, જુલાઈ, ૪૯૧-૪૯૨

- મધુ કોઠારી, મોનો ઇમેજ, જુલાઈ, ૧૭-૧૮

- મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૧-૨

- મુનિકુમાર પંડ્યા, કુમાર, ડિસે. ૮૯૭

- રાધેશ્યામ શર્મા, પરબ, જુલાઈ, ૭૬-૭૮

- શિરીષ પંચાલ, સમીપે, જૂન, ૧૧૩-૧૧૪

- સંપાદક, વિ, જૂન, ૧-૨

- સુમન શાહ, ખેવના, જૂન, ૬૨-૬૩

- હસમુખ શાહ, મોનો ઇમેજ, નવે., ૧૭-૧૮

(સદ્ગત) ચંદ્રકાન્ત બક્ષી

- અંકિત ત્રિવેદી, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો. ૩૭-૩૮

- જોસેફ મેકવાન, હયાતી, માર્ચ, ૪૦-૪૨

- દીપક દોશી, નવ.-સમ., મે, ૩૩-૩૪

- બકુલ ટેલર, સમીપે, જૂન, ૧૦૩-૧૦૬

- મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૧-૨

- મીનળ દીક્ષિત, શબ્દસૃષ્ટિ, મે ૪૫-૪૬

- યોગેશ જોશી, પરબ, એપ્રિલ, ૪-૬

- રઘુવીર ચૌધરી, પરબ, એપ્રિલ, ૪૮-૫૩

- રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ એપ્રિલ-જૂન, ૨૧

- રસિક દવે, મોનો ઇમેજ, મે, ૮-૯

- હર્ષદ ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૫-૭

ચંદ્રકાન્ત શેઠને નરસિંહ મહેતા ઓર્વોર્ડ - ?, નવનીત-સમર્પણ, જાન્યુ. ૩૯

ચારણી સાહિત્ય : સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ - જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૨૨

ચોખ્ખી અજવાસવાળી જગા - જયેશ ભોગાવતા, તથાપિ, સપ્ટે.-નવે. ૭૩-૭૪

(સદ્ગત) જયન્ત પંડ્યા

- પ્રફુલ્લ મહેતા, કુમાર, સપ્ટે. ૬૨૬-૬૨૭

- ભોળાભાઈ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે. ૨૧-૨૪

- રઘુવીર ચૌધરી, પરબ, સપ્ટે., ૬૯-૭૪

- રમેશ શાહ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે. ૨

જવાહર બક્ષીને નર્મદ ચંદ્રક - દીપક દોશી, નવ.-સમ., જાન્યુ. ૪૧-૪૨

‘જળને પડદે’નું નાટ્યકર્મ - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, સમીપે, જૂન, ૧૦૦-૧૦૨

(સદ્ગત) તરલિકા આચાર્ય - મલય આચાર્ય, કુમાર, નવે. ૮૧૯

(સદ્ગત) તાપસ સેન - ? નાટક, જુલાઈ-સપ્ટે. ૩
 - ભરત દવે, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે. ૨૫-૨૭
 'દલિત સાહિત્ય' અને એક જાણીતા જોશીની અવળવાણી -
 દિનુ ભદ્રેસરિયા, હયાતી માર્ચ, ૪૩-૪૫
 દષ્ટિ અને દર્શન - રામચંદ્ર પટેલ, કુમાર, જાન્યુ. ૪૯-૫૨
 (સદ્ગત) દિલહર સંઘવી - કીર્તિકાન્ત પુરોહિત, ધબક, સપ્ટે.
 ૩૨-૩૩
 (સદ્ગત) દિલાવરસિંહ જાડેજા
 - આદમ ઘોડીવાલા, વિ, સપ્ટે. ૨૨-૨૪
 - ?, કુમાર, ફેબ્રુ. ૧૩૦
 - પ્રણવ દવે, વિ, ડિસે., ૨૮-૩૦
 - મનસુખ સલ્વા, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૩૧-૩૪
 - યોગેશ જોશી, પરબ, જાન્યુ. ૪
 ? * - રતિલાલ બોરીસાગર, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૫-૬
 - રતિલાલ બોરીસાગર, પરબ, જાન્યુ. ૭૧-૭૪
 - હર્ષદ ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૪-૫
 (સદ્ગત) દુર્ગેશ શુક્લ - ? કુમાર, ફેબ્રુ. ૧૩૧
 (સદ્ગત) દેવવ્રત પાઠક - દિનેશ શુક્લ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો.
 ૩-૪
 નવી ગઝલોનું પરોઢ-પૂર્વી મફત ઓઝા, તાદર્થ્ય, નવે. ૧-૨
 નહિ ઉગાડું અગ્નિ મારા હાથમાં કદી - લાભશંકર ઠાકર,
 ફાર્બસ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૩૫-૩૭
 પત્રસેતુ : ગુરુદેવ અને બિજોયા - મહેશ દવે, શબ્દસૃષ્ટિ,
 ઓગસ્ટ, ૫૧-૫૫
 પરિષદના પ્રમુખપદેથી મુક્ત થવાની આ ઘડીએ - ધીરુબહેન
 પટેલ, પરબ, જાન્યુ. ૪૯-૫૧
 પાછળ જોવાની ઘડી ('કંકાવટી' વિશે) - હિમાંશી શેલત,
 કંકાવટી, માર્ચ, ૭૧-૭૨
 પુનર્મુદ્રણ માટે પ્રતીક્ષાતુર બે વાર્તાસંપાદનો (નવવિકા સંગ્રહ :
 ૧/૨ - રામચંદ્ર શુક્લ) - જયેશ ભોગાયતા, તથાપિ,
 ડિસે.-ફેબ્રુ. ૮૫-૮૮
 (સદ્ગત) પુષ્કરભાઈ ગોકાણી
 - ઈશ્વર પરમાર, પરબ, ફેબ્રુ. ૬૫-૬૭
 - નરેશ અંતાણી, કુમાર, જાન્યુ. ૫૮-૫૯
 પ્રવીણ દરજ્જને ધનજી કાનજી સુવર્ણચંદ્રક - પ્રફુલ્લ રાવલ,
 કુમાર, મે, ૩૪૭-૩૪૯
 - મુકુન્દ શાહ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૨-૩
 ફિલસૂફી મરવા પડી છે - જયેશ ભોગાયતા, તથાપિ, જૂન-
 ઓગસ્ટ, ૯૮

(સદ્ગત) બકુલ ત્રિપાઠી
 - પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, ઓક્ટો. ૭૪૮-૭૪૯
 - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે. ૧-૨
 - યોગેશ જોશી, પરબ, સપ્ટે. ૪-૬
 - રઘુવીર ચૌધરી, પરબ, ઓક્ટો. ૫૯-૬૫
 - રતિલાલ બોરીસાગર, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૧૩-૧૬
 - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૩-૪
 - રમણલાલ જોશી, ઉદ્દેશ, સપ્ટે. ૪૧
 - હર્ષદ ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે. ૪
 બાબુ સુથારની વિદ્યાયાત્રા : એક નોંધ - જયેશ ભોગાયતા,
 તથાપિ, જૂન-ઓગસ્ટ, ૧૦૦-૧૦૧
 બાળસાહિત્ય : ચિકિત્સાની આવશ્યકતા છે - રમણ સોની,
 પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૩-૪
 બી. કેશરશિવમૂનાં ચાર પુસ્તકોનો વિમોચન-સમારંભ -
 ભાર્ગવ ઓમગુરુ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૫
 (પરિષદની) બીજી શતાબ્દીનું બીજું પગલું - હરિકૃષ્ણ પાઠક,
 પરબ, જાન્યુ. ૫૧-૫૫
 (પરિષદ વિશે) ભાતીગળ અવાજોનો એકલક્ષી ઘોષ
 - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૩-૬
 'મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં ભક્તિ અને સૂફી આંદોલનો' ઉપર
 પરિસંવાદ - ભારતી શેલત, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૨૯-૩૦
 (સદ્ગત) મનોહરરાવ સરદેસાઈ - યજ્ઞેશ દવે, પરબ, ઓગસ્ટ,
 ૬૩-૬૫
 મળી માતૃભાષા મને ગુજરાતી - ડંકેશ ઓઝા, પરબ, માર્ચ,
 ૭૯-૮૧
 (વિદગ્ધરસિકવર્ચ) ૨. છો. પરીખ - ભોળાભાઈ પટેલ,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૨૪-૨૬
 રજનું ગજ અને ગજનું રજ - પરેશ નાયક, પરબ, નવે. ૮૧-
 ૮૪
 માલ અમારો, કાટલાં તમારાં - હરીશ મંગલમ્, હયાતી,
 સપ્ટેમ્બર, ૩-૪
 (સદ્ગત) રમણલાલ જોશી
 - ?, કુમાર, ઓક્ટો. ૭૩૯
 - પ્રબોધ ર. જોશી, ઉદ્દેશ, ઓક્ટો. ૮૧-૮૩
 - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, પરબ, ઓક્ટો. ૭૦-૭૨
 - બળવંત જાની, ઉદ્દેશ, ઓક્ટો. ૮૬-૮૯
 - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૩
 (સદ્ગત) રમણલાલ શાહ
 - ?, નવનીત સમ., જાન્યુ. ૧૨

(સદ્ગત) રમણલાલ સોની

- ઈશ્વર પરમાર, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૨૩-૨૪
- પ્રબોધ ૨. જોશી, ઉદ્દેશ, ઓક્ટો. ૮૪-૮૫
- જય વસાવડા, પરબ, ડિસે. ૫૬-૫૮
- મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૨-૩
- મૃદુલા મારફતિયા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૪૨-૪૪
- યશવન્ત કડીકર, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો. ૩૯-૪૦

(સદ્ગત) રમેશ પારેખ

- ૧, વિ, મે, ૩૭
- અનંતરાય દવે, મોનોઈમેજ, જુલાઈ, ૧૬
- ચિનુ મોદી, ખેવના, જૂન, ૮-૧૦
- દલપત ચૌહાણ, હયાતી, જૂન, ૪૮
- દિનેશ દેસાઈ, કુમાર, જૂન, ૪૧૪
- નીતિન વડગામા, નવ.-સમ. જુલાઈ, ૬૦-૬૧
- પૂર્વી મફત ઓઝા, તાદર્થ્ય, જૂન, ૧-૨
- ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૩૩-૩૬
- મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૧-૨
- યોગેશ જોશી, પરબ, જૂન, ૪-૭
- રશીદ મીર, ધબક, જૂન, ૧-૨
- રસીલા પારેખ, નવ.-સમ. જુલાઈ, ૫૮-૫૯
- રાજેશ પંડ્યા, સમીપે, જૂન, ૧૦૬-૧૧૦
- સુમન શાહ, ખેવના, જૂન, ૧-૪
- સુરેશ દલાલ, કવિતા, જૂન-જુલાઈ, ૧-૩
- * એજ, નવનીત-સમ., જુલાઈ, ૪૯-૫૧
- હર્ષદ ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૫-૬

રસિક ભારતી : પ્રો. આર. સી. પરીખ સ્મૃતિગ્રંથનો વિમોચન

સમારોહ - ભારતી શેલત, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૪૨

રાજેન્દ્ર શુક્લને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ

- નીતિન વડગામા, પરબ, નવે. ૭૯-૮૦
- પૂર્વી મફત ઓઝા, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો. ૧-૫
- મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૧
- હર્ષદ ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૫-૮

લેખકનો વિલય - રોલાં બાર્થ (અનુ. અમૃત ખત્રી, નોંધ : બાબુ સુથાર) તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ. ૭૮-૮૩

વલી ગુજરાતી ગઝલ કેન્દ્ર : એક પ્રશસ્ત્ય પગલું - રશીદ મીર, ધબક, ડિસે. ૧-૨

વર્ષા અડાલજાને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક - મુકુન્દ પી. શાહ, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૨

'વળાંક પર'ની કવિતા (કીર્તિકાન્ત પુરોહિત) - ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી,

ધબક, જૂન, ૩૯-૪૩

વીજળીવાળાના પ્રશ્નોની સામે પ્રશ્નો - બાબુ સુથાર, તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ. ૨૧-૩૯

વિદ્યાવિસ્તારની પ્રવૃત્તિ મંદ પડી છે - જયેશ ભોગાયતા, તથાપિ, જૂન-ઓગસ્ટ, ૯૮-૯૯

'વિવાદી હિંદુસ્તાની' બીજા દષ્ટિકોણથી - વિજય પંડ્યા, ફાર્બસ ત્રેમા., જાન્યુ.-માર્ચ ૬૮

વિંદા કરંદીકરને જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર

- યોગેશ જોશી, પરબ, ફેબ્રુ. ૪-૬
- સંજય શ્રીપાદ ભાવે, કુમાર, માર્ચ, ૧૯૫-૧૯૬

વૈવિધ્યપૂર્ણ બાળકિશોર સાહિત્ય - હર્ષદ ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો. ૭-૮

શું ગુજરાતી પ્રજા આટલી બધી ભૂંડી છે ? - શિરીષ પંચાલ, પરબ, ઓગસ્ટ, ૭૯-૮૪

સબ છલ છલ, રે, ભોલા - ભોળાભાઈ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૪૪-૪૭

'સમીપે'ને આવકાર - મધુ કોઠારી, મોનો ઈમેજ, મે, ૧૯ સર્વલેખન-સંગ્રહોનો રોમાંચક આનંદ (નવલ ગ્રંથાવલિ - સં. રમેશ શુક્લ)

- રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૩-૪

સંસ્કૃત સત્ર-૭ - અજય પાઠક, પરબ, ઓક્ટો. ૭૩

સાર્થ ગુજરાતી કોશની પુરવણી વિષયક ચર્ચા

- જયન્ત મેઘાણી, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૯૩-૯૪
- રમેશ બી. શાહ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૭૬-૭૯

સાર્થક્યનાં કંકુણાંટણાં ('કંકાવટી' વિશે) - ભગવતીકુમાર શર્મા, કંકાવટી, માર્ચ, ૬૨-૬૩

સામયિકીમાં હું કંકાવટી છું - નરોત્તમ પલાણ, કંકાવટી, માર્ચ, ૬૫-૬૭

સાહિત્યમાં ઉઠાંતરીનો પ્રશ્ન - ડંકેશ ઓઝા, કંકાવટી, સાપ્તે. ૪૬-૪૮

સાહિત્ય શું માત્ર મનોરંજન માટે છે ? - રમણલાલ જોશી, ઉદ્દેશ, ફેબ્રુ. ૨૪૧

સિતાંશુ યશસ્વંદને પદ્મશ્રી

- પ્રફુલ્લ રાવલ, પરબ, માર્ચ, ૮૩-૮૪
- પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, કુમાર, એપ્રિલ, ૨૬૭-૬૮
- મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ, ૧

સી. વી. રાવળનાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો - ભારતી શેલત, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૩૦

સુરેશ જોશી સાહિત્યક્ષેત્રમ વાર્તાશિબિર : ૧૯, ફત્તેપુરા - અજિત ઠાકોર, ખેવના, ડિસે. ૬૧-૬૪

સુરેશ દલાલને દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ
 - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૧-૨
 - યોગેશ જોશી, પરબ, જાન્યુ. ૪-૫
 - ઊર્મિલા ઠાકર, વિ, મે, ૧૭-૨૦

(સદ્ગત) હસમુખ પાઠક

- નલિન રાવલ, પરબ, ફેબ્રુ. ૫૮-૬૫
 - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, કુમાર, ફેબ્રુ. ૧૨૪-૨૫
 - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૨
 - યોગેશ જોશી, પરબ, ફેબ્રુ. ૬

હેરોલ્ડ પિન્ટરની વિદાય - (?), નાટક, જુલાઈ-સપ્ટે. ૩૮

૧૫. મુલાકાત - કેફિયત - વાર્તાલાપ

અનિલ જોશી - દીપક દોશી, નવ.-સમ., જુલાઈ, ૫૨-૫૭
 અમૃતલાલ વેગડ - પ્રદીપ સંઘવી, નવ.-સમ., જાન્યુ. ૬૦-૭૪
 એક જાપાનવાસી અને એક પૃથ્થક વચ્ચે ભાષા પર એક સંવાદ
 - (મૂલે. માર્ટિન હાયડેગર, અનુ. કરમશી પીર) તથાપિ,
 માર્ચ-મે, ૧૮-૫૧

ચંદુ મહેસાનવી - યશવંત કડીકર, મોનોઈમેજ, નવે. ૧૧-૧૩
 જર્મન મહાકવિ 'રિલ્કેનાં કાવ્યો' અંગે અનુવાદકનું નિવેદન -
 ચંદ્રકાન્ત દેસાઈ, ઉદ્દેશ, જુલાઈ, ૪૫૫-૪૫૮

'જળને પડદે'ની આરપાર - સતીશ વ્યાસ, પરબ, ઓગસ્ટ,
 ૩૦-૩૨

ટેલી પ્લેઝ : નાટકનો નવો આવિર્ભાવ - હરીશ નાગ્રેચા,
 શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૫૦-૫૬

ધીરુબહેન પટેલ અને નૌશિલ મહેતાની વાતચીત :
 ('આગત્તુક'ની આસપાસ,) એતદ્. માર્ચ, ૬૪-૭૫

નટની ૭૫મી વર્ષગાંઠે - ચંદ્રકાન્ત ઠક્કર, નાટક, જાન્યુ.-માર્ચ,
 ૩૬-૩૭

નિરંજન રાજ્યગુરુ - રાજુ દવે, નવ.-સમ. ડિસે. ૬૩-૭૨
 પ્રદ્યુમ્ન તન્ના - યજ્ઞેશ દવે, નવ.-સમ. ઓગસ્ટ, ૩૩-૪૦ સપ્ટે.
 ૭૭-૮૮

[સંગીતકાર] ભરત પટેલની મુલાકાત - સંજુ વાળા, શબ્દસૃષ્ટિ,
 સપ્ટે. ૨૮-૩૩

મારી વાર્તાઓમાં ઝિલાતો મારો સમાજ - મણિલાલ હ. પટેલ,
 અર્થાત્, જુલાઈ-સપ્ટે, ઓક્ટો.-ડિસે. ૮૦-૮૪

રતિલાલ 'અનિલ' - 'કંકાવટી', માર્ચ, ૩૭-૫૨

રતિલાલ 'અનિલ' - જયદેવ શુક્લ, સમીપે, માર્ચ, ૫૮-૬૮

વર્ષા અડાલજા - દીપક દોશી, સોનલ પરીખ, નવ.-સમ. ફેબ્રુ.
 ૩૩-૩૬

વીરચંદ ધરમશી : એક મુલાકાત - દીપક દોશી, નવ.-સમ.
 જૂન, ૬૪-૭૮

સાહિત્યકારની નિસબત - ધ્રુવ ભટ્ટ, પરબ, સપ્ટે. ૪૭-૪૮
 સિતાંશુ યશચંદ - દીપક દોશી, નવ.-સમ., માર્ચ, ૩૩-૪૦

સુરેશ દલાલ - દીપક દોશી, નવ.-સમ., ફેબ્રુ. ૧૭-૨૧

હું ક્યાં જઈશ ? (કવિતાની રચનાપ્રક્રિયા અંગે) - ચંદ્રકાન્ત
 ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૩૭-૩૮

૧૬. વિશેષાંકો

એતદ્ (નાટ્ય વિશેષાંક) - આગત્તુક : ધીરુબહેન પટેલ, માર્ચ
 કવિતા (રમેશ પારેખ સ્મરણાંજલિ) - જૂન-જુલાઈ

કંકાવટી (વિદાય અંક) - માર્ચ

ખેવના (વાર્તા વિશેષાંક) - ડિસે.

શબ્દસૃષ્ટિ (બાળસાહિત્ય) - ઓક્ટો.-નવે.

[પૂર્ણ]

પત્રચર્ચા

પ્રિય રમણભાઈ,

ધ્વનિલ પારેખનો હેમંત ધોરડાના પુસ્તક ‘તાણાવાણા’ વિશેનો અવલોકનલેખ વાંચ્યો. હજી જેમને ‘ઇર્ષાદ’ અને ‘ઇર્ષાદ’ વચ્ચે ભેદ નથી એવા ગઝલ-વિવેચક ધોરડા છે, તો, એનાથી ય વિશેષ ઉત્સાહી ધ્વનિલ છે. બન્નેએ કવિતા પાસે કઈ રીતે જવાય એ જાણવું રહ્યું.

શાસ્ત્ર, થયેલી રચનાઓને આધારે રચાતું હોય છે. શાસ્ત્રને પડકારે એ જ ગતાનુગતિક કવિતોળાંથી વિખૂટો પડી, પોતાનું અલગ કાવ્યશાસ્ત્ર પોતાની રચનાને આધારે ઊભું કરાવે. હેમંત અને ધ્વનિલને આ સમજવાની આવશ્યકતા છે. સોનેટનું કાવ્યસ્વરૂપ ઇટાલીનું, ગઝલનું કાવ્યસ્વરૂપ ઈરાનનું. સોનેટ ઇટાલીથી અંગ્રેજીમાં અને અંગ્રેજીમાંથી ભારતમાં માઈકેલ મધુસૂદન અને બ. ક. ઠાકોર દ્વારા પ્રવેશ્યું. માઈકેલ મધુસૂદન પયારમાં સોનેટ્સ લખે છે, બ. ક. ઠાકોર આપણા અક્ષરમેળ છંદોમાં સોનેટની મૂળગત લાક્ષણિકતાઓને અવતારે છે. સોનેટને તપાસતી વખતે આપણે મૂળ ઇટાલિયન છંદશાસ્ત્ર પાસે ગયા નહીં. કારણ, આપણને સોનેટના સ્વરૂપની અ-પૂર્વ લાક્ષણિકતાઓ સાથે સંબંધ હતો અને આમેય છંદ એ તો ભાષાના ઉચ્ચારણ સાથે જોડાયેલું સુસંવાદી આયોજન હોય છે. ઇટાલીની ભાષા ન બ. ક. ઠાકોરે જાણવાની દરકાર રાખી, ન મધુસૂદને. અને સદ્ભાગ્યે આપણા વિવેચકોએ પણ સાચી સમજદારી રાખી અને ઇટાલિયન છંદોમાપ અનુસારનાં સોનેટ્સની અપેક્ષા ન રાખી. કોઈ પણ સ્વરૂપ એના છંદો-વિધાન સાથે ક્યારેય આયાત ન કરી શકાય.

પણ, આપણા કહેવાતા ગઝલવિદોને એ સમજાતું જ નથી કે અરબી અરુઝ ગુજરાતી ગઝલમાં સાચવવાનો આગ્રહ એ ગઝલકારો – ગુજરાતી ગઝલકારો પાસે શું કામ રાખે છે ? એમને ભાષાવિજ્ઞાને માન્ય ગણેલ ભાષાકુળની પણ પ્રાથમિક જાણ નથી. આપણા મરીઝ કક્ષાના ગઝલકારો

અરુઝ મુજબ ગઝલો લખવા જતાં ઘણીવાર કેવા કઠંગા બન્યા એનાં ઉદાહરણ મેં શૂન્ય, મરીઝ, સૈફ, બેફામ ઇત્યાદિની હાજરીમાં મુંબઈના આઈ. એન. ટી. એ યોજેલા ગઝલ-પરિસંવાદમાં આપેલા. અરુઝનું પૂંછડું પકડવાથી ગુજરાતી ગઝલ, કવિતાની વૈતરણી પાર કરી શકે નહીં, એમ ત્યારે મેં દર્શાવેલું.

‘મારી તમામ ગઝલોને દલપતપિંગળ મુજબ તપાસવી’ એવું ફરમાન છેવટે મારા નવા ગઝલસંગ્રહ ‘આઘા પાછા શ્વાસ’માં બહાર પાડવું પડ્યું. ગઝલ એરદીફ-કાફિયાની છાંદસ લીલા છે, જીવનના પ્રત્યેક સંવેદનને ઝીલવાની અને બે પંક્તિના એક શેરમાં, એને તરત સમજાય એ રીતે રજૂ કરનાર સ્વરૂપ છે, આટલી જ ગઝલ પાસે અપેક્ષા હોય. પણ, ગઝલનો છંદ અરબી કે ફારસીના ગઝલ ભાવકો ન નક્કી કરી શકે; એને ગુજરાતી બોલતો-સાંભળતો શખ્સ જ નક્કી કરે. ઉછીની બોલાશ અને ઉછીના કાનની ગુજરાતી ગઝલને કે ગઝલકારને આવશ્યકતા નથી જ નથી.

અને રહી અમુક કે તમુક શબ્દની આસપાસ ગઝલો રચાયાની ફરિયાદ. મારા ભાઈ, હું એક શબ્દ, એક પ્રતીક, એક રૂપકને એના અનેક સંદર્ભોથી તપાસું છું. ‘બારી’ શબ્દ એક જ સંદર્ભમાં મારી કોઈ ગઝલમાં પુનરાવર્તિત નહીં થાય.

સારું છે, હેમંત ધોરડા ‘ઘોડા’ જ દોરતા હુસેનના વિવેચક નથી.

અને રહી આદિલને મૂલવવાની વાત. આદિલના પેંગડામાં પગ નાંખે એવો એકેય ગઝલકાર હજી મુંબઈએ પેદા કર્યો નથી અને ધ્વનિલ, સૂરતે પણ.

અસ્તુ.

બહુ વખતે આવું આકરું લખવા પ્રેરવા બદલ એ બન્ને મિત્રોનો, અને તમારો આભાર માનું છું.

એ જ લિ. ચિનુ મોદીના જય ગઝલ

પ્રિય રમણભાઈ

પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ ૨૦૦૭ના અંકમાં ભારતીય સાહિત્ય અકાદેમી વિશે શ્રી ડંકેશ ઓઝાએ લખેલ 'પરિચય અને પ્રતિભાવ' વિશે થોડી વાત, પૂર્તિ અને પ્રશ્નોરૂપે.

સૌપ્રથમ ઉક્ત લેખમાં દર્શ્યમાન થયેલ વિગતદોષ અંગે :

આ સંસ્થાનું નામ 'સાહિત્ય અકાદેમી' છે, 'ભારતીય સાહિત્ય અકાદેમી' નહીં. સંસ્થાના મુખપત્ર, પ્રકાશનો, સામાન્ય વિવરણ પત્રિકા (જે હિન્દી-અંગ્રેજી બંને ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ છે) ઇત્યાદિમાં સર્વત્ર 'સાહિત્ય અકાદેમી' તરીકે જ સંસ્થાનો ઉલ્લેખ થયો / થાય છે. અંગ્રેજીમાં પણ Academy નહીં, AKADEMI જ લખાય છે) બીજા શબ્દોમાં, 'સાહિત્ય અકાદેમી' વાંચીએ / સાંભળીએ એટલે આ સંસ્થાનું જ અભિજ્ઞાન મળે. બાકીની રાજ્યોની અકાદેમીઓ પોતાના નામ પૂર્વે રાજ્યનું નામ અવશ્ય ઉમેરે. દા.ત. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમી.

શ્રી ડંકેશ ઓઝા લખે છે : 'અકાદેમીએ બંધારણ-માન્ય ભાષાઓમાં બંધાવાને બદલે તે ઉપરાંતની અને અંગ્રેજી ભાષાનો સુધ્ધાં પોતાની કામગીરીમાં સમાવેશ કર્યો છે... !' પરંતુ અંગ્રેજી પણ આપણા બંધારણની માન્યતા-પ્રાપ્ત, બંધારણમાન્ય ભાષા જ છે !!

શ્રી ઓઝા લખે છે કે ફેલોશિપ 'અત્યાર સુધીમાં સિત્તેર જેટલા લેખકોને અપાઈ છે.' પણ ૧૯૬૮થી અત્યાર સુધી આ ફેલોશિપ ૬૩ લેખકોને અપાઈ છે. કુલ ૭ વિદેશી (ઇંગ્લિશ, ચાઇનીઝ, ઇઝરાયેલી અને રશિયન) વિદ્વાનોને માનદ્ ફેલોશિપ અપાઈ છે. (રાજેન્દ્ર શાહને ૧૯૯૯માં અપાયેલી, કાલેલકરને ૧૯૭૧માં, વિ. ર. ત્રિવેદીને ૧૯૭૩માં અને ઉમાશંકર જોશીને ૧૯૮૫માં)

'ભાષા સન્માન'નો પ્રારંભ ૧૯૬૬થી નહીં પણ ૧૯૯૬થી કરાયો હતો. આજ સુધીમાં ૨૮ લેખકોને ભાષા-સન્માન અપાયું છે.

ઉપરાંત શ્રી ઓઝાએ જે ભાષાઓની સૂચિ આપી છે, એમાં ઉચ્ચારણક્ષતિઓ છે. સંઘાલી નહીં પણ 'સાંઘાલી' છે. 'લેપરા' નહીં પણ લેપ્ચા છે. ગુંડારી નહીં પણ મુંદરી, તુલુ નહીં પણ તુળુ છે. (અંગ્રેજીમાં TULU લખાયું હોય તેથી આમ થયું હશે !) ઉપરાંત તેમણે કોકબોરો અને કૂઈ જેવી ભાષાઓનો ઉલ્લેખ જ કર્યો નથી. વળી, ભાષાસન્માન કેવળ ઉક્ત ભાષાઓ માટે નહીં પણ

ક્લાસિકલ (સંસ્કૃત) અને મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પ્રદાન માટે પણ અપાય છે. જે મેળવનારાઓમાં ચિમનલાલ શિ. ત્રિવેદીનો પણ સમાવેશ થાય છે. (તેમના સિવાય આજ સુધીમાં અન્ય પાંચ વિદ્વાનોને આ સન્માન અપાયું છે.)

અકાદેમીના પ્રત્યેક ભાષાના પુરસ્કારો સદૈવ વિવાદિત રહ્યા છે. હિન્દીમાં તો કમલેશ્વર જેવા 'નઈ કહાની' આંદોલનના પ્રણેતા અને બહુમાધ્યમી લેખકને છેક જીવનના અંત ભાગે 'કિતને પાકિસ્તાન' માટે અપાયેલું જ્યારે અલકા સરાવગીને તેમની પ્રથમ જ નવલકથા 'કલિકથા: વાયા બાયપાસ' માટે (૨૦૦૧) અપાયેલું. નાગાર્જુન હિન્દીના મોટા ગજાના સર્જક હોવા છતાં તેમને તેમના મૈથિલી કાવ્યસંગ્રહ 'પત્રહીન નગ્ન ગાછ' માટે ઇનામ આપેલું. હદ તો ત્યારે થયેલી જ્યારે હિન્દીના કવિ, સંસ્કૃતિકર્મી અને અનેક પદ પર રહી ચૂકેલા અશોક વાજપેયીને ૧૯૯૪માં તેમના કાવ્યસંગ્રહ 'કહીં નહીં વહીં' માટે ઇનામ અપાયેલું ત્યારે તેઓ કેન્દ્ર સરકારના સંસ્કૃતિ મંત્રાલયમાં મુખ્ય સચિવ (ભારતીય સનદી સેવા) હતા અને આ અકાદેમી આ મંત્રાલયના કાર્યક્ષેત્રની જ ઉપક્રમિક સંસ્થા છે !

અકાદેમીના 'મીટ ધ ઓથર' ઉપરાંત જે નિયમિત (શેડ્યુલ) કાર્યક્રમો છે તેમાં સંવત્સર વ્યાખ્યાનમાળા, 'કવિ - અનુવાદક' શ્રેણી, મેન એન્ડ બુક્સ, થ્રુ માય વિન્ડો, સંવાદ, મુલાકાત, કવિસંધિ, કથા સંધિ, લોક : ધ મેની વોઇસીસ, અસ્મિતા, આવિષ્કાર અને અંતરાલનો સમાવેશ થાય છે.

જે ગુજરાતી સર્જકોને તેમના સર્જનના પ્રમુખ ક્ષેત્ર સિવાયના ક્ષેત્ર માટે ઇનામો મળ્યાં છે તેમાં રા. વિ. પાઠક ('બૃહદ્ પિંગલ' વિવેચન માટે), નાટ્યકાર ચં. ચી. ને નાટકને બદલે 'નાટ્ય ગઠરિયાં' (સંસ્મરણ-પ્રવાસ) માટે અને કવિ અનિલ જોશીને નિબંધ સંગ્રહ 'સ્ટેચ્યુ' માટે અકાદેમી પારિતોષિકો મળ્યા છે.

શ્રી ઓઝા જણાવે છે કે, હાલના પ્રમુખ પ્રો. ગોપીચંદ નારંગ છે. વાસ્તવમાં અકાદેમીની સમગ્ર સમિતિનો કાર્યકાળ ૧૪મી માર્ચ, ૨૦૦૭ના રોજ સમાપ્ત થઈ ગયો છે. તેથી હાલ અકાદેમીમાં કોઈ પ્રમુખ નથી. ઉપરાંત ઉપપ્રમુખ તરીકે પ્રસિદ્ધ બંગાળી કવિ સુનિલ ગંગોપાધ્યાય હતા.

શ્રી ઓઝાએ અકાદેમીની ગુજરાતી ભાષાની સલાહકાર સમિતિની માહિતી આપી નથી. વર્ષ ૨૦૦૨-૦૭ના પાંચ વર્ષ માટે નીચેના લેખકો અકાદેમીની ગુજરાતી ભાષાની સલાહકાર સમિતિમાં હતા.

(૧) ભોળાભાઈ પટેલ : અકાદેમીના કારોબારી સભ્ય અને કન્વીનર (ગુજરાતી)

(૨) કુમારપાળ દેસાઈ : મનોનીત સભ્ય

(૩) અનિલા દલાલ : પ્રતિનિધિ

(૪) અશ્વિન દેસાઈ : યુ.નિ. સભ્ય

અન્ય સભ્યો

(૫) વિનોદ હરિપ્રસાદ જોષી, (૬) વર્ષા અડાલજા (૭) નીતિન વડગામા (૮) ભગવાનદાસ પટેલ (૯) દર્શના ધોળકિયા (૧૦) સુધા નિરંજન પંડ્યા

અકાદેમીનાં ગુજરાતી પ્રકાશનો અને અન્ય ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં થયેલા અનુવાદો વિશે એક લેખ અલગથી જ આ સાથે મોકલ્યો છે.

સંદર્ભ :

(૧) General Information, Pub. Sahitya Akademi (૨૦૦૩૦૭)

- રાજેન્દ્ર મહેતા

* ફૂદડી કરેલી વિગતો મુદ્રણદોષ છે, મૂળમાં તો અનુક્રમે ૧૯૯૬ અને સાંથાલી જ હતું. એ માટે દિલગીર છીએ. 'અકાદમી' / 'અકાદેમી' વિશે બે વાત : મૂળ Academy (એકેડેમી)નું આપણે 'અકાદેમી' કર્યું એ પણ ભારતીયકરણ છે. 'અકાદમી' એનું ગુજરાતીકરણ લેખી શકાય; 'ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી'માં આપણે એ સ્વીકાર્યું છે. 'ભારતીય' વિશેષણ 'ગુજરાતી'ની તુલનામાં ઉમેરેલો છે. એથી વિશદતા રહે. અલબત્ત, 'અકાદેમી' એ સ્વીકૃત મુદ્રા છે ને એને એમ રાખવી જોઈતી હતી.

- સંપાદક

1

પ્રિય સંપાદક,

'ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક' પુસ્તક ૭૧ (૨, ૩) ૨૦૦૬માં નિહિત અને સ્ફુરિત સિતાંશુ યશસ્વન્દ્રની બહુમુખી પ્રતિભાના નવ-ઉન્મેષને પોંખતા તમારા 'પ્રત્યક્ષીય' સંપાદકીયે ઉપર્યુક્ત બન્ને અંકોને વધુ સ્પૃહણીય કરી આપ્યા. ફોર એ ચેઈન્જ, તમે તંત્રીની ભારેખમ પાઘડી ઉતારીને અહીં પ્રત્યક્ષીયમાં સહજ રીતે રમતિયાળ બન્યા તોપણ મૂલ્યવાન પાદત્રાણ (સંદર્ભગોષ્ઠિ) તો જાળવી જ રાખ્યાં. પણ આખો ઉપક્રમ તમારો આનંદજનક આશ્ચર્ય આપનારો બની રહ્યો.

તમે સિતાંશુભાઈની, તેમની નવી જવાબદારીની કઠિનાઈઓ

વિશે ટકોર તો કરી લીધી કે મંજુબહેને જેવી ફાર્બસ ત્રૈમાસિક પ્રકાશિત કરવાની નિયમિતતાની પરિપાટી એક દીર્ઘ સમય સુધી જાળવેલી તે 'તમેય આ પરિપાટી જોજો (ને જાળવજો) જરા, ભૈસાબ'

તમે સંસ્કૃત ઉદ્ધરણોનો બહુજ ઔચિત્યપૂર્વકનો સર્જનાત્મક (ખરેખર તો આખું સંપાદકીય જ સર્જનાત્મક બન્યું છે, અને, આવા પ્રસંગો તમને વારંવાર સાંપડતા રહે !) વિનિયોગ કર્યો તે મને તો બહુ જ આડૂલાદક રહ્યો. પણ એક નાની ચૂક અનવધાનથી પ્રવેશી ગઈ છે. એમાં અનુશ્રૂયતામ્ ઉદ્ધરણ, હું ધારું છું કે, તમે હર્ષચરિતમાંથી ઉતારી રહ્યા છો અને ત્યાં 'એવમ્ અનુશ્રૂયતે' છે, જે તમારા કથયિતવ્યને બરાબર બંધબેસતું છે. પણ, રમણભાઈ, આ ફાર્બસ ત્રૈમાસિકની દીર્ઘયાત્રાના પડાવોના સંચયોને જોતાં એ બાબતે મને વિચારતો કરી મૂક્યો કે આમાં એક પણ સંસ્કૃત વિષયક લેખ (સીડીમાં કેદ રામાયણ વિશેના લેખના અપવાદ સિવાય) નથી. આમ કેમ બન્યું હશે ? નિશ્ચિતપણે તો કશું કહી શકાય નહીં. પણ સંસ્કૃતીસ્ટ (આ જોડણીભૂલ નથી, અંગ્રેજી પ્રમાણે કરી છે) એવો હું ધારું છું કે, ફાર્બસની નિસબત સાહિત્ય કરતાં સંસ્કૃતિ વિશેષ રહી છે અને તેથી સંસ્કૃતીસ્ટ હોવા છતાં, સંસ્કૃતીસ્ટ પણ છું (અને સંસ્કૃતિ હશે તો, સાહિત્ય અને સંસ્કૃત રહેશે) અને એ રીતે મારા મનનું સમાધાન થાય છે.

હવે સિતાંશુભાઈ કહે છે તેમ, ત્રૈમાસિકનો 'એક્સેન્ટ' સંશોધન પર હશે એટલે, મેં પણ તમે દર્શાવેલા પ્રકારના જોખમની જિકર સિતાંશુભાઈ આગળ કરેલ કે એકલા સંશોધનથી સામયિક ભારેખમ અને શુષ્ક નહીં બની જાય ? જોકે, સંસ્કૃતિ - સાહિત્યનો એક આધાર નક્કર સંશોધન (નક્કર, નહીં કે, સંસ્કૃતમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ, અમુક શબ્દોને 'મહત્' શબ્દ લગાવવાથી અર્થ સમૂળગો બદલાઈ જાય - જેમ કે યાત્રા અને મહાયાત્રા, તેમ નિબંધ અને મહાનિબંધ !) હોવાથી, અંગત રીતે હું તો, સિતાંશુભાઈની વાત વધાવી જ લઉં અને એ વાતનો પણ મારે મન મહિમા કે સિતાંશુભાઈ જેવી ઉચ્ચ કક્ષાની કીએટીવ વ્યક્તિ (અત્યારે તો એમની કીએટીવિટીનો મધ્યાહ્ન તપે છે !) સંશોધન પર ભાર મૂકી રહી છે.

સિતાંશુભાઈ, તુમ આગે બઢો નવા અંક તરફ, હમ તુમહારે સાથ...

વિજય પંડ્યાનાં સ્નેહસ્મરણ

પરિચય મિતાક્ષરી

સ્વીકાર-સમાલોચના માટે પ્રકાશકો અને લેખકો તરફથી મળેલાં પુસ્તકોની પરિચયનોંધ

કવિતા

આવ - લાભશંકર ઠાકર. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૧૧૦, ૩. ૭૦^{૧૮} કાવ્યો, તથા કેટલાંક પૂર્વ-કાવ્યો, એના (જુદા જુદા અનુવાદકોએ કરેલા) અંગ્રેજી અનુવાદો સાથે.

એક કવિતા પર્યાપ્ત છે અસ્તિત્વ માટે - અનુ. હિમાંશુ પટેલ. હલક ફાઉન્ડેશન, ૧૨ ઇન્દ્રપ્રસ્થ, અંધેરી (પૂર્વ) મુંબઈ-૬૯, ૨૦૦૭, ૩. ૧૭૪, ૩. ૧૦૦.^{૧૮} વિશ્વની વિવિધ ભાષાઓનાં કાવ્યોના અનુવાદો.

૧૦૮ ગઝલો - આદમ ટંકારવી. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૧૧૨, ૩. ૭૫^{૧૮} ગઝલસંગ્રહ

કવિતા : જીવનચિત્રોનું અક્ષયપાત્ર - હિમાંશુ પટેલ. હલક ફાઉન્ડેશન, મુંબઈ, ૨૦૦૭, ૩. ૧૮૮, ૩. ૧૦૦^{૧૮} 'દીર્ઘ અને ટૂંકાં કાવ્યો'નો સંગ્રહ.

કાવ્યાનુવાદ - અનુ. ઉમાશંકર જોશી. ગંગોત્રી ટ્રસ્ટ, ૨૬, સરદાર પટેલ નગર, અમદાવાદ-૬, ૨૦૦૪, ૩. ૧૫૨, ૩. ૭૫^{૧૮} ભારતીય, ચીની, જાપાની, યુરોપીય આદિ કાવ્ય-રચનાઓના અંગ્રેજી રહેલા અનુવાદો - ઉમાશંકર જોશીની સમગ્ર અનુવાદ પ્રવૃત્તિ (એમનાં વિવિધ પુસ્તકોમાં ને સ્વતંત્ર ગ્રંથોરૂપે)ની સૂચિ સાથે.

કુલ્લિયાતે દીપક - દીપક બારડોલીકર. પ્ર. લેખક, માન્ચેસ્ટર, ૨૦૦૭, વિક્રેતા ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૩. ૪૦૮, ૩. ૨૦૦ (પાઉન્ડ ૧૫)^{૧૮} સમગ્ર કવિતાનો સંચય.

ગુજરાતનાં લોકગીતો - સંપા. ખોડીદાસ પરમાર. સાહિત્ય અકાદેમી, ન્યૂ દિલ્હી, (પુનર્મુદ્રણ) ૨૦૦૬, ૩. ૨૭૨, ૩. ૧૩૦^{૧૮} લોકગીતોનો સંચય - અભ્યાસલેખ તથા અપરિચિત શબ્દો વિશે 'અર્થ-સારણી' - ટિપ્પણ સાથે.

ચાહના - દિવ્યાક્ષી દિવાકર શુક્લ. નીજું પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૦૭, પ્રાપ્તિસ્થાન ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૩. ૧૦૪, ૩. ૬૦^{૧૮} કાવ્યસંગ્રહ

બધા રંગોમાં વેદના ભરેલી છે - હિમાંશુ પટેલ. હલક ફાઉન્ડેશન, મુંબઈ, ૨૦૦૭, ૩. ૭૪, ૩. ૫૦^{૧૮} કાવ્ય.

મનહરપદ - સંપા. કવિ નર્મદ, સંશો. રમેશ મ. શુક્લ. ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન, સુરત-૧, ૩. ૧૫૪, ૩. ૧૦૦^{૧૮} મધ્યકાલીન કવિ મનોહરસ્વામીની ગુજરાતી-હિંદી પદકવિતાના કવિ નર્મદે કરેલા સંપાદનનું સંમાર્જિત પ્રકાશન

રાગાધીનમ્ - સંજુ વાળા. રંગદ્વાર, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, ૩. ૧૨, ૩. ૮૦^{૧૮} ૮૬ ગીતરચનાઓ.

રિલ્કેનાં કાવ્યો - અનુ. ચંદ્રકાન્ત દેસાઈ. ગંગોત્રી ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, ૩. ૧૨૮, ૩. ૫૦^{૧૮} રાઈનર મારિયા રિલ્કેનાં કાવ્યોનો મૂળ જર્મનીમાંથી ગુજરાતી અનુવાદ, અનુવાદ-પ્રક્રિયાના નિવેદન સાથે.

લોકો જુએ છે માટે - અનુ. ઉષા પટેલ. શુભમ્ પ્રકાશન, મુંબઈ, ૨૦૦૭, વિક્રેતા એન. એમ. ઠક્કર, મુંબઈ, ૩. ૮૪, ૩. ૭૫^{૧૮} મુખ્યત્વે મરાઠી-હિંદી, તથા કેટલાંક અન્યભાષી કાવ્યોના અનુવાદ.

વીસમી સદીની ગુજરાતી કાવ્યમુદ્રા - સંપા. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, યોગેશ જોષી, હર્ષદ બ્રહ્મભટ્ટ, ઊર્મિલા ઠાકર. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, ૩. ૮૨૮, ૩. ૬૦૦^{૧૮} ૨૦મી સદીના ૩૪૪ ગુજરાતી કવિઓની ૮૨૬ કાવ્યરચનાઓનું સંપાદન - કવિપરિચય, પ્રથમ પંક્તિની સૂચિ સાથે.

સ્પૃહા - દિવ્યાક્ષી દિ. શુક્લ. નીજું પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૦૭, વિ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૩. ૮૬, ૩. ૫૫^{૧૮} કાવ્યસંગ્રહ

હરિના હસ્તાક્ષર - લાલજી કાનપરિયા. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૮૦, ૩. ૫૦^{૧૮} ૭૪ ગીતરચનાઓ

હવાનાં પગલાં - દીપક બારડોલીકર. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૧૦૮, ૩. ૭૫^{૧૮} છાંદસ-અછાંદસ કાવ્યો, ગીતો, હાઈકુ વગેરેનો સંગ્રહ

હું માખણ, તું ફૂલ - નવનિધિ શુક્લ. પ્ર. બકુલાબહેન ન. શુક્લ, F-૨૦૩, કનકકલા-૨, શ્યામલ-આનંદનગર રોડ, અમદાવાદ-૧૫, ૨૦૦૬, ૩. ૧૭૪, ૩. ૧૦૦^{૧૮} મરણોત્તર કાવ્યસંગ્રહ

વાર્તા

અચાનક આવેલો વરસાદ - નટવર પટેલ. ભાવિક પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, રૂ. ૮૦, રૂ. ૪૦ ને પર લઘુકથાઓ.
ચીસ - ભી. ન. વણકર. પ્ર. લેખક, ગાંધીનગર, ૨૦૦૬, રૂ. ૧૦૪, રૂ. ૭૦ ને ૩૧ 'દલિત લઘુકથાઓ.'

મહાભારતની ઉપકથાઓ - યશવંત મહેતા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડબલ કાઉન ૨૮૪, રૂ. ૩૦૦ ને 'મહાભારતની કેટલીક અલ્પખ્યાત આખ્યાયિકાઓ'નું ગુજરાતીમાં પુનઃ કથન-રૂપાંતર.

વિનોદિની નીલકંઠની સાહિત્યસૃષ્ટિ ખંડ-૧ - વિનોદિની નીલકંઠ. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૦૭, રૂ. ૭૦૪, રૂ. ૩૦૦ ને એક નવલકથા તથા ત્રણ વાર્તાસંગ્રહો - 'કદલીવન' નવલકથા વિશેના નિરંજન ભગતના દીર્ઘ અભ્યાસલેખ સાથે.

નવલકથા

અનિમેષ - જિતેન્દ્ર પટેલ. પાર્શ્વ, (બીજી આ.) ૨૦૦૭, કા. ૧૪૬, રૂ. ૭૫ ને નવલકથા

ઉમરાવજાન અદા - અનુ. એમ. જી. કુરેશી. સાહિત્ય અકાદમી, ન્યૂ દિલ્હી, (બીજી આ.) ૨૦૦૭, રૂ. ૧૮૮, રૂ. ૧૦૦ ને મિર્ઝા રુસ્વાની ઉર્દૂ નવલકથાનો અનુવાદ.

એક પૂર્ણ-અપૂર્ણ - અનુ. કિશોર ગૌડ. ગંગાબા પરિવાર પ્રકાશન, ભદ્ર, અમદાવાદ-૧, ૨૦૦૭, રૂ. ૧૨૮, રૂ. ૧૨૫ ને નીલા સત્યનારાયણની અનુભવમૂલક મરાઠી કથાનો ગુજરાતી અનુવાદ.

ગીત એક મિલનનું - રેખા શાહ સાહિત્યસંગમ, સુરત, (બીજી આ.) ૨૦૦૭, કા. ૧૪૮, રૂ. ૧૦૦ ને નવલકથા

પાંચ પગલાં પાતાળમાં - જિતેન્દ્ર પટેલ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, કા. ૩૭૬, રૂ. ૧૮૦ ને નવલકથા

સપ્તપદી - રેખા શાહ સાહિત્યસંગમ, સુરત, (બીજી આ.) ૨૦૦૭, કા. ૧૪૮, રૂ. ૧૦૦ ને નવલકથા

નાટક

ચાન્સ - રૂપાં. મધુ રાય. અસાઈત સાહિત્યસભા, ઊંઝા, ૨૦૦૭, રૂ. ૮૦, રૂ. ૫૦ ને અંગ્રેજી પરથી નાટ્ય રૂપાંતર
Two Plays : ઔરંગઝેબ, નૈષદરાય - અનુ. દર્શના ત્રિવેદી, રૂપાલી બર્ક. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ૨૦૦૬, રૂ. ૧૦૪, રૂ. ૭૫ ને ચિનુ મોદીનાં બે નાટકોના અંગ્રેજી અનુવાદ.

મકસદ - લાભશંકર ઠાકર. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, કા. ૧૬૦, રૂ. ૮૫ ને એકાંકી અને એક દ્વિઅંકી નાટક.

મસ્તરામ - જયંતિ પટેલ. અસાઈત સાહિત્યસભા, ઊંઝા, ૨૦૦૭, રૂ. ૮૪, રૂ. ૫૦ ને મેરી ચેઈસના White Rabbitનું રૂપાંતર

રણછોડરાય - કેશુભાઈ દેસાઈ. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, કા. ૧૩૨, રૂ. ૭૫ ને ત્રણ નાટ્યકૃતિઓ.

રમેશ શાહનાં પ્રતિનિધિ એકાંકીઓ - સંપા. અમિત શાહ, વત્સલ શાહ. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, કા. ૨૦૦, રૂ. ૧૧૦ ને પંદર એકાંકી નાટકો

નિબંધ

પાઘડી : બંધબેસતી - વિજય શાસ્ત્રી. ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૭, રૂ. ૬૪, રૂ. ૪૫ ને ૨૧ કટાક્ષાત્મક નિબંધો.

મૂંઝારો, ધ ઓરેન્જ અને - લાભશંકર ઠાકર. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, રૂ. ૨૦૪, રૂ. ૧૩૫ ને ૩૧ નિબંધાત્મક લેખો.

બાળસાહિત્ય

અચરજ - જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ. પ્ર. લેખક, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, મુખ્ય વિકેતા રન્નાદે, અમદાવાદ, ડબલ કાઉન ૩૦, રૂ. ૪૦ ને ૩૦ બાળકાવ્યો

કૂકડેકૂક - વિનોદ જાની. પ્ર. લેખક, વડોદરા, ૨૦૦૬, વિકેતા રન્નાદે, અમદાવાદ, ડબલ કાઉન ૪૮, રૂ. ૫૫ ને ૨૮ બાળકાવ્યો

જાગ્યો છે મનમાં ઉમંગ - ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'. પ્ર. લેખક, વડોદરા, ૨૦૦૬, વિકેતા રન્નાદે, અમદાવાદ, ડબલ કાઉન ૩૬, રૂ. ૪૫ ને ૩૫ બાળવાર્તાઓ

બાલસાહિત્ય - અનુ. રમણલાલ સોની સાહિત્ય અકાદમી, ન્યૂ દિલ્હી, (પુનર્મુદ્રણ) ૨૦૦૬, રૂ. ૨૪૬, રૂ. ૧૨૦ ને રવીન્દ્રનાથની 'બાલ-સંબંધી રચનાઓ'ના લીલા મજૂમદાર અને ક્ષિતીશ શાહે કરેલા સંચયનો ગુજરાતી અનુવાદ.

મદારીનો ખેલ - સાંકળચંદ પટેલ. પ્ર. લેખક, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, વિકેતા રન્નાદે, અમદાવાદ, ડબલ કાઉન ૩૬, રૂ. ૪૦ ને ૭ બાળ-નાટ્ય રચનાઓ.

વિવેચન

અનરાધાર - ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'. પ્ર. લેખક, વડોદરા, ૨૦૦૭, રૂ. ૨૫૬, રૂ. ૧૬૫ ને ટૂંકા ગઝલ-આસ્વાદો

ગ્રંથચર્યા - પારુલ કંઈ દેસાઈ. પ્ર. લેખક, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, વિકેતા ગૂર્જર, અમદાવાદ, કા. ૨૦૮, રૂ. ૧૦૦ નવલકથા, વાર્તા, ચરિત્ર, વિવેચનનાં ૨૪ પુસ્તકોની સમીક્ષાઓ અને 'દસમા દાયકાનું વિવેચન' નામે સર્વેક્ષણ-લેખ.

ચારણ કવિ ચરિત્ર - ખેતસિંહ નારણજી ગઢવી. પ્ર. મુદ્રા, અમરેલી, (બીજી આ.) ૨૦૦૬, વિતરક નવભારત, મુંબઈ-અમદાવાદ, રૂ. ૨૩૨, રૂ. ૧૦૦ ને પૂર્વે પ્રવીણ એ. ગઢવીએ સંપાદિત કરેલાં વિવેચનાત્મક લખાણોની, અંબાદાન રોહડિયાએ સંપાદિત કરેલી નવી આવૃત્તિ.

ચોવીસી : સ્વરૂપ અને સાહિત્ય - અભય દોશી. જૈન ક્લિલોસોફીક્સ એન્ડ લિટરરી રિસર્ચ સેન્ટર, ઘાટકોપર, મુંબઈ, ૨૦૦૬, ડબલ કાઉન ૪૧૦, રૂ. ૨૦૦ ને શોધપ્રબંધ.

પરથમ પરણામ - સંપા. લાભશંકર પુરોહિત. ઉત્પલ પંડ્યા, રાજકોટ, ૨૦૦૬, વિકેતા ગૂર્જર, અમદાવાદ, રૂ. ૨૫૨, રૂ. ૧૫૦ ને ઉપેન્દ્ર છ. પંડ્યા સ્મૃતિ ગ્રંથ - વિવિધ લેખકોએ રજૂ કરેલાં સ્મૃતિસંવેદનો, મૂલ્યાંકનલેખો ઉપરાંત ઉપેન્દ્ર પંડ્યાનાં કેટલાંક કાવ્યો તથા કેટલાક લેખો.

પ્રતિધ્વનિ - હરીશ મંગલમ્. પ્ર. લેખક, ચાંદખેડા, ૨૦૦૬, વિકેતા ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, ચાંદખેડા, કા. ૨૧૦, રૂ. ૧૦૦ ને વિવેચનલેખોનો સંગ્રહ.

મહાભારતની લોકપરંપરાનાં કથાનકો - રાજેશ પંડ્યા. પ્ર. લેખક, પ. ઋતુરાજ, સમા રોડ, વડોદરા-૮, ૨૦૦૭, પ્રાપ્તિસ્થાન : સંવાદ, વડોદરા; રૂ. ૧૬૦, રૂ. ૧૦૦ ને પાંચ પ્રકરણોમાં વિભાજિત અભ્યાસગ્રંથ.

રજનીકુમાર પંડ્યા : વ્યક્તિત્વ અને વાતવૈભવ - મયૂર ઉઘાડ પ્ર. લેખક, જેતપુર, ૨૦૦૭, વિકેતા : આદર્શ, અમદાવાદ, કા. ૧૭૬, રૂ. ૧૦૦ ને પીએચ.ડી. પદવી માટે કરેલો નિબંધ.

રમેશ પારેખનું બાળસાહિત્ય - ઈશ્વર પરમાર. પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, ૨૦૦૭, રૂ. ૪૮, રૂ. ૩૦ ને લઘુગ્રંથ.

સમીક્ષિત - દિનેશ દેસાઈ. પ્ર. લેખક, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, વિ. રન્નાદે, અમદાવાદ, રૂ. ૧૫૪, રૂ. ૧૦૫ ને સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોનાં પંચાવન પુસ્તકોની અવલોકન-સમીક્ષા કરતા લેખો.

સંમિતિ - રવીન્દ્ર પારેખ. પ્ર. લેખક, સુરત, ૨૦૦૬, વિ. સાહિત્યસંગમ, સુરત, કા. ૧૬૦, રૂ. ૮૦ ને 'એક તરફ ગુજરાતી વિવેચન અપ્રામાણિક અને અવાસ્તવિક થતું આવે છે એ સ્થિતિમાં 'સંમિતિ' કેટલી વિશ્વસનીયતા જાળવી શકશે

તે પ્રશ્ન છે' - એવી નિવેદન-પ્રતીતિ સાથે રજૂ કરેલા ૧૩ લેખો. સાહિત્યસંકેત - રાધેશ્યામ શર્મા પ્ર. લેખક, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, વિતરક પાર્શ્વ, અમદાવાદ, રૂ. ૧૮૨, રૂ. ૧૫૦ ને ગ્રંથસમીક્ષાના ૪૨ લેખો.

સૂર્યાચન - ભી. ન. વણકર પ્ર. લેખક, ગાંધીનગર, ૨૦૦૬, વિકેતા ગૂર્જર, અમદાવાદ, કા. ૨૦૪, રૂ. ૮૦ ને ૪૦ કાવ્યાસ્વાદો.

અન્ય / વ્યાપક

કદી નહીં છોડું - લાભશંકર ઠાકર રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, રૂ. ૧૪૪, રૂ. ૮૦ ને લેખકે 'ફિક્શન' તરીકે ઓળખાવેલી સર્ળંગ સંવેદનરચના.

ગાંધી-ગંગા ભાગ-૨ : સંપા. મહેન્દ્ર મેઘાણી લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ, ભાવનગર-૧, ૨૦૦૭, રૂ. ૧૭૬, રૂ. ૩૦ ને પાંત્રીસેક પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરેલા ગાંધીજીને કેન્દ્રમાં રાખતાં વિવિધ લેખકોનાં, વિવિધ પ્રકારી લખાણોનો સંગ્રહ.

[શ્રી] ગોવર્ધનરામ ગદ્યસંગ્રહ - સંપા. હસિત મહેતા એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ, ૨૦૦૭, રૂ. ૩૩૪, રૂ. ૨૨૦ ને સર્જનાત્મક, વિવેચનાત્મક, ભાષાવિષયક, ચિંતનાત્મક અને સામાજિક - એવા પાંચ વિભાગોમાં આયોજિત, ગોવર્ધનરામના ૧૮ લેખોનું સંશોધિત સંપાદન - ૫૪ પાનાંની શોધન-સંપાદન નોંધ સાથે. ધ સ્કાય બ્લૂ - લાભશંકર ઠાકર રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, રૂ. ૧૮૪, રૂ. ૧૨૦ ને 'ફિક્શન' તરીકે ઓળખાવાયેલ કૃતિ.

[શ્રી] વલ્લભાચાર્ય - શ્રી શંકરાચાર્યના તત્ત્વજ્ઞાનનું સંતુલિત ચિંતન - સંપા. વિનોદ પુરાણી. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન મંદિર, મોડાસા, ૨૦૦૫, રૂ. ૧૩૬, રૂ. ૬૦ ને એમ.ટી. તેલીવાલાના અંગ્રેજી પુસ્તકના ગોવિંદલાલ શાહે કરેલા અનુવાદનું સંપાદન. સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર : ૮, ૧૦, ૧૧ - રાધેશ્યામ શર્મા. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, રૂ. (પ્રત્યેક) આશરે ૪૧૬, (પ્રત્યેકના) રૂ. ૩૦૦ ને ટૂંકા નિશ્ચિત પ્રશ્નોના વિવિધ લેખકો પાસેથી મેળવેલા ઉત્તરો દ્વારા અને લાક્ષણિક લેખકપરિચય દ્વારા ઉપસતા લેખક- 'સાક્ષાત્કાર.'

હસ્તપ્રતવિજ્ઞાન - જયંત પ્રે. ઠાકર ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, રૂ. ૧૮૨ (+ પુરવણી), રૂ. ૨૦૦ (પુરવણી સાથે) ને હસ્તપ્રત વિજ્ઞાન અંગેનું શાસ્ત્રીય વિગતો આપતું પુસ્તક, લિપિપત્રો સમાવતી પુરવણી સાથે.